Problematizacija pripadnosti u maritimnom kontekstu na primjeru hodočašća iz Sali na Piškeru

Valovičić, Petra

Doctoral thesis / Doktorski rad

2025

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:878184

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

University of Zadar Institutional Repository

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Petra Valovičić

PROBLEMATIZACIJA PRIPADNOSTI U MARITIMNOM KONTEKSTU NA PRIMJERU HODOČAŠĆA IZ SALI NA PIŠKERU

Doktorski rad

Zadar, 2024

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Petra Valovičić

PROBLEMATIZACIJA PRIPADNOSTI U MARITIMNOM KONTEKSTU NA PRIMJERU HODOČAŠĆA IZ SALI NA PIŠKERU

Doktorski rad

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Mario Katić

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Petra Valovičić

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski studij Humanističke znanosti

Mentor/Mentorica: izv. prof. dr. sc. Mario Katić

Datum obrane: 10. siječnja, 2025. godine

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Etnologija i antropologija

II. Doktorski rad

Naslov: Problematizacija pripadnosti u maritimnom kontekstu na primjeru hodočašća iz Sali na Piškeru

UDK oznaka: 39:27-57(497.581)

Broj stranica: 151

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 50

Broj bilježaka: 40

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 83

Broj priloga:

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Mirela Hrovatin, predsjednik/predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz, član/ica
3. izv. prof. dr. sc. Alenka Bartulović, član/ica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Mirela Hrovatin, predsjednik/predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz, član/ica
3. izv. prof. dr. sc. Alenka Bartulović, član/ica

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Petra Valovičić

Name of the study programme: Postgraduate Study in Humanities

Mentor: Mario Katić, PhD, Associate Professor

Date of the defence: January 10th, 2025

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Ethnology and Anthropology

II. Doctoral dissertation

Title: The problematization of belonging in a maritime context: pilgrimage from Sali to Piškera

UDC mark: 39:27-57(497.581)

Number of pages: 151

Number of pictures/graphical representations/tables: 50

Number of notes: 40

Number of used bibliographic units and sources: 83

Number of appendices:

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. PhD, Assistant Professor Mirela Hrovatin, chair
2. PhD, Associate Professor Tomislav Oroz, member
1. PhD, Associate Professor Alenka Bartulović, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. PhD, Assistant Professor Mirela Hrovatin, chair
2. PhD, Associate Professor Tomislav Oroz, member
1. PhD, Associate Professor Alenka Bartulović, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Petra Valovičić,** ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Problematizacija pripadnosti u maritimnom kontekstu na primjeru hodočašća iz Sali na Piškeru** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 30. rujna 2024.

SADRŽAJ

1. Uvod 1
2. Metodologija 6
2.1. Teren kao transformirajući proces intersubjektivne produkcije znanja 17
2.2. Pozicioniranje / iskustvo otoka i osobni interesi / intersubjektivni proces 20
2.3. Sekundarne tehnike i efemerno gradivo 25
2.4. Pisanje kao istraživački proces 27
3. Pristupi i teorijska polazišta 30
4. Sali 34
5. Kontekst mjesta Sali, Piškere i Kornatskog arhipelaga 39
5.2. Utjecaj ribarstva i ribarskog naselja Piškera na Sali i saljsku zajednicu 54
5.3. Specifičnosti upotrebe prostora Kornatskog arhipelaga i saljsko – murterski odnos 63
5.4. Fluidnost arhipelaga i pozicioniranje saljske zajednice u novonastalim promjenama 68
6. Hodočašće Kraljici ribara 77
6.1. Pandemija COVID-19 i samorazumljivost hodočašća 88
7. Hodočašće unutar hodočašća 95
8. Kreiranje kulturne identifikacije s prostorom arhipelaga kroz trijadu plovidba-pjevanje-ribanje 103
9. Problematizacija određivanja prostora otoka i arhipelaga 113
9.1. Pripadnost u kontekstu maritimnosti i otočnost 126
10. Zaključak 131
Literatura 135
Izvori s interneta 141
Popis priloga 147

1. Uvod

U radu analiziram hodočašće iz Sali na Piškeru, religijsku praksu koja se događa unutar specifičnog prostorno društvenog konteksta Kornatskog arhipelaga. Hodočašće je započelo na inicijativu saljskog župnika don Tita Šarina[1] (1944.–2002.), koji je 1992. godine, tijekom Domovinskog rata, potaknuo čišćenje i uređenje crkve Male Gospe smještene u uvali Piškera na kornatskom otoku Jadri. Već sljedeće godine, ondje je organizirano prvo hodočašće iz Sali. Od tada se svake godine, posljednje srpanjske subote, hodočasnici iz Sali uz poneke sudionike iz okolnih naselja, okupljaju i zaplove kroz Kornatski arhipelag kako bi u Ribarskoj katedrali – jedinom preostalom materijalnom tragu nekadašnjeg ribarskog naselja – sudjelovali u misnom slavlju. Hodočašće Kraljici ribara, ili kako ga Saljani nazivaju, hodočašće na Piškeru, maritimno je hodočašće lokalnog karaktera, utemeljeno u kompleksnom i višeslojnom kontekstu korištenja Kornatskog arhipelaga od strane Saljske i Murterske zajednice. Kornatski arhipelag, smješten uz jadransku obalu Hrvatske između Dugog otoka i otoka Murtera, obuhvaća mnoštvo manjih otoka i otočića, od kojih mnogi danas čine dio Nacionalnog parka Kornati. Prepoznatljiv po specifičnom krškom krajoliku, Kornatski je arhipelag bogato ribolovno područje koje je odigralo ključnu povijesnu ulogu u ribarstvu ovoga područja. Sve do 50-ih godina 20. stoljeća, Kornati su predstavljali ključni resurs za zajednicu mjesta Sali na Dugom otoku, koja je svoju ekonomsku održivost temeljila na ribarstvu i poljoprivredi. Središnju ulogu u ribarskim aktivnostima saljske zajednice imala je Piškera, jedan od otoka unutar Kornatskog arhipelaga, na kojemu se od 16. do kraja 19. stoljeća nalazilo njeno ribarsko naselje. Oslanjajući se na fragmente sekularne povijesti zajednice, osobito na naslijeđe ribarskog naselja Piškera, praksa hodočašća uspostavlja snažnu povezanost između religijskog iskustva i ribarske baštine ove otočne zajednice.

S obzirom na inherentno ritualni karakter hodočašća, ovoj praksi pristupam teorijskim okvirom Victora i Edith Turner (1978). Turnerovi ritualne i društvene dimenzije hodočašća promatraju kroz koncept communitasa, prema kojem se hodočašće interpretira kao liminalni prostor izvan svakodnevne društvene strukture. U tom prostoru sudionici privremeno napuštaju svoje uloge i statuse definirane društvenim hijerarhijama te zajednički sudjeluju u egalitarnom, duhovnom i kolektivnom iskustvu. Ovaj pristup omogućuje promatranje

[1] Don Tito Šarin svećenik je rodom iz mjesta Poljana na otoku Ugljanu, a župnik Sali, Luke i Žmana bio je od 1985. do 1996. godine IKA. https://ika.hkm.hr/novosti/piskera-hodocasce-kraljici-ribara-i-blagoslov-zvona/(15.8.2004).

hodočašća ne samo kao religijskog čina nego i kao društvenog procesa koji stvara uvjete za intenzivnu interakciju i zajedništvo među sudionicima. U tom okviru, hodočašće se javlja kao prijelazna faza u kojoj svakodnevne granice bivaju suspendirane, a zajednica prepoznaje vlastiti identitet kroz zajednički ritual i simboličke geste (Turner i Turner, 1978: 34) .

Promjene u političkom i ekonomskom okruženju imale su dubok utjecaj na saljsku zajednicu i njezin odnos prema Kornatskom arhipelagu. Pristigli na kornatske otoke tijekom 17. stoljeća kao stočari zadarske komune, Murterani su gospodarili otočnim pašnjacima, a obzirom da su saljski ribari tada već imali isključivo pravo ribolova u Kornatskog arhipelagu, pristup moru kao ribolovnom resursu bio im je osporavan. Otkupom otočke zemlje tijekom 19. stoljeća, Murterani postaju većinski vlasnici otoka što je u konačnici dovelo do teritorijalne podjele 50-ih godina 20. stoljeća, u kojoj je gotovo čitavi arhipelag pripao današnjoj Općini Murter. Osnivanjem Nacionalnog parka Kornati, odnosno njegovom podjelom na NP Kornati i PP Telašćica 1988. godine, arhipelag prestaje biti saljski ribolovni resurs, što je dovelo do redefiniranja odnosa moći unutar ovoga prostora. Uzimajući u obzir duboku povijesnu i kulturnu ukorijenjenost, te političke, ekonomske i društvene aspekte koji su utjecali na teritorijalne promjene, kao i etnografsku širinu prakse i zajednice koja ju izvodi, oslanjam se na Johna Eadea i Michaela Sallnowa (1991), koji tvrde kako, osim univerzalnih ritualnih praksi, hodočašća odražavaju i složene političke, društvene i ekonomske odnose unutar zajednica. Širi politički, društveni i ekonomski aspekti ove primarno religijske prakse, osim na slojeve povijesne ukorijenjenosti ukazuju i na aktualne dinamike, čime se otvara pitanje suvremenih odnosa zajednice prema Kornatskom arhipelagu. Razumijevanje hodočašća kao dinamičnog procesa omogućuje uvid u načine na koje zajednica pregovara svoj odnos prema prostoru. Postavljajući pitanje na koji način se povijesne okolnosti, u kombinaciji s modernim političkim i ekološkim promjenama, međusobno isprepliću i oblikuju razumijevanje prostora, procesualnost hodočašća postaje ključna za analizu.

Kako bih analizirala dinamiku između zajednice, prostora i kulturnih praksi, u istraživanju koristim nekoliko ključnih teorijskih okvira. Ekohistorijskim pristupom naglašavam međuovisnost ljudi i okoliša, istražujući kako su prirodni resursi i političke odluke oblikovali kulturne prakse zajednice, uključujući hodočašće na Piškeru, kao dinamičan proces u kojem se prepleću ekološki, ekonomski i društveni čimbenici. Ovakvim pristupom omogućuje se analiza dugoročnih promjena u okolišu i društvu, kao i načina na koje su te promjene oblikovale odnos zajednice prema prostoru. S obzirom da jednodnevni odlazak na mjesto

hodočašća, kao ritualno kretanje, postavlja sam čin putovanja u središte simboličkog i društvenog značenja, kako bi se analiziralo na koji način zajednica koristi prostor i koja značenja u njega upisuje, u radu se oslanjam na mobilnu etnografiju koja podrazumijeva kretanje s ljudima koji su u fokusu istraživanja (Ingold i Vergunst, 2008). Uvjetovano plovidbom, hodočašće na Piškeru zajednici omogućuje bivanje u prostoru arhipelaga u kojem se sjećaju svoje arhipelaške prošlosti i pjevaju, dok neki i ribare. Subjektivna iskustva sudionika hodočašća, osobito njihovi tjelesni i senzorni aspekti, ključni su za razumijevanje percepcije te upisivanja simboličkih značenja u okoliš. Fenomenolog Maurice Merleau-Ponty (1999) naglašava da je ljudska percepcija oblikovana tijelom i njegovim odnosom prema svijetu. Krećući od pretpostavke materijalnosti subjekta i subjektivnosti materijalnog, odnosno kompleksne međusobne razmjene između ljudi i njihova kulturnog i prirodnog okruženja, fenomenološki pristup ne promatra subjektivitet i materijalnost kao isključive, već kategorije koje se međusobno pretpostavljaju (Frykman, Giljs, 2003: 10). Obzirom na činjenicu kako je ovo hodočašće uvjetovano gotovo tri sata dugom plovidbom kroz Kornatski arhipelag s kojim zajednica ima dugu povijest i kompleksan odnos, a u odnosu s kojim njeni članovi kao aktivni sudionici kroz svoje mentalne i refleksivne projekcije i postupke oblikuju kulturu, postavljam pitanje kako iz arhipelaškog i otočnog okruženja zajednica kreira svoju pripadnost?

Metodološki okvir ovog istraživanja oslanja se na etnografske tehnike promatranja sa sudjelovanjem i polustrukturirane intervjue s ključnim akterima hodočašća i saljske zajednice. S obzirom na to da je fokus istraživanja stavljen na način na koji zajednica percipira i koristi prostor Kornata, te kako teritorijalne promjene utječu na njihovu kulturnu praksu, pri istraživanju sam koristila i tehniku mapiranja kojom su dobivena saznanja o maritimnom aspektu ove prakse.

Mjesto Sali nalazi se na jugoistočnom dijelu Dugog otoka i njegov je administrativni, društveni i kulturni centar. Mjesto se tijekom povijesti razvilo upravo zahvaljujući ribarstvu i ribarskom naselju Piškera, a osnivanje Tvornice za preradu ribe danas poznate kao Mardešić, uvjetovano je neposrednom blizinom ribolovno bogatog područja. Iako je čitav otok obilježen procesom depopulacije, upravo zahvaljujući ribarskoj industriji jugoistočni dio otoka zadržava stanovništvo dok ga sjeverni dio gubi. Posljedična bolja prometna povezanost s okolnim mjestima i gradom, koja je učinila sjeverni dio otoka društveno izoliranim danas utječe na fragmentiranost otoka (Oroz, 2022, 2024) Suvremeni kontekst Sali i Dugog otoka

promatram kroz temporalnost, odnosno ritam postojanja koji se reflektira unutar društvenih, kulturnih, prostornih i ideoloških transformacija. Prema Burgesu i Eliasu (2016), sadašnjica se sastoji od isprepletenih temporalnosti koje oblikuju raznolike percepcije stvarnosti. Promatrani iz pozicije kopna, otoci se uglavnom smatraju udaljenim i izoliranim mjestima implicirajući perifernost. Za razliku od opće definicije otoka koja naglašava izoliranost i opisuje ga kao kopno okruženo morem, otočanima otok predstavlja daleko složeniji prostor. On obuhvaća ne samo matično kopno i pripadajuće more, već često uključuje i okolna kopna te njihova mora. Za ribarske zajednice more je „osnovni resurs i odrednica lokalnog života, ekonomije, kulture i religije“ (Katić, McDonald, 2020: 3), a „promatrano iz pozicije otočana, ono podrazumijeva egzistenciju, komunikaciju, i naprosto mjesto koje konotira brojna značenja, a u odnosu s kojim se kreiraju određena znanja i vještine” (Valovičić, 2024: 1). Pristupajući iz perspektive otočana, otočni je prostor fluidni i promjenjivi društveni proces u kojem su kopno, more i brodovi "neraskidivo isprepleteni u složene, višestruke i promjenjive nizove odnosa i sklopova" (Pugh, 2013:11). Stoga, promatrajući ovo maritimno hodočašće kroz njegovu performativnost i relacijski aspekt, propitujem percepciju otočnog prostora. Promatrajući hodočašće kroz njegovu procesualnost, plovidbu kroz arhipelag i pjevanje naglašavam kao središnje točke istraživanja pri čemu su narativi prošlosti, morske rute, utjelovljeno znanje te društveni i kulturni odnosi koji iz njih proizlaze temelj arhipelaške etnografije kojom se uspostavlja relacionalnost (Mahajan, 2013: 10). Vjetrovi, plima, oseka, strujanja, i druge vremenske (ne)prilike, čine more nestabilnim elementom koji ne može biti pokoren tjelesnom intencionalnošću, već zahtjeva usklađivanje tjelesne percepcije svojim ritmovima i kretanjima (Phelan, 2007: 4), zbog čega ga je potrebno promatrati „u okvirima fluidnosti, kretanja i promjena” (Phelan, 2007:1). Kao takvo, more utječe na kopna i obale zbog čega i one imaju promjenjiv karakter. U objašnjenju kako su svakodnevne prakse, poput plovidbe i ribarenja, oblikovale identitet saljske zajednice, čineći maritimnost integralnim dijelom njihovog života, oslanjam se na Bourdieuov (1977) koncept habitusa. S obzirom da more i morski krajolik igraju ključnu ulogu u oblikovanju i uokvirivanju mnoštva kulturnih praksi (Katić, McDonald, 2020: 3), maritimnost je jedan od ključnih koncepata ovoga rada. Kao koncept koji obuhvaća društvene i kulturne prakse povezane s morem, ribarstvom i pomorstvom, maritimnost nudi perspektivu za razumijevanje Saljskog habitusa.

Redefinirana ekonomska i gospodarska uloga Kornata, zajedno sa suvremenim kontekstom Dugog otoka, otvara prostor za promišljanje pripadnosti koja nadilazi prostorne okvire i

ispreplićе se s društvenim, ekonomskim, političkim i ekološkim dimenzijama. U tom kontekstu, ovo istraživanje postavlja ključna pitanja: kako se kroz maritimne prakse, posebno ritualne aspekte hodočašća, oblikuju percepcije pripadnosti i prostornog identiteta zajednice? Također, na koji način političke, ekonomske i ekološke promjene utječu na te procese te kako zajednica, kroz svoje maritimne i kulturne prakse, odgovara na izazove i redefinira svoj odnos prema Kornatskom arhipelagu?

Središnji problem istraživanja proizlazi iz potrebe za razumijevanjem prostorne pripadnosti iz perspektive saljske zajednice. Oslanjajući se na teorijske postavke Hermanna, Kempfa i Meijla, koji naglašavaju da se osjećaj pripadnosti oblikuje kroz procese kretanja, stvaranja mjesta i društvenih interakcija, pri čemu su ti procesi uvjetovani odnosima moći te političkim i ekonomskim silama (Hermann, Kempf, Meijl, 2014:2), istraživanje polazi od pretpostavke da saljska zajednica, uslijed značajnih političko-ekonomskih promjena u mikroregiji, reafirmira svoje povijesno pravo na prostor Kornata. Pritom se zajedničke aktivnosti, poput plovidbe i pjevanja, ističu kao ključni elementi u procesu kulturne identifikacije zajednice s prostorom.

Temeljno istraživačko pitanje glasi: kako hodočašće na Piškeru oblikuje i održava osjećaj pripadnosti saljske zajednice, osobito u kontekstu političkih, ekonomskih i ekoloških promjena koje su redefinirale njihov odnos prema Kornatima? Osim toga, istražujem kako hodočašće na Piškeru, kroz specifične elemente plovidbe i pjevanja, funkcionira kao alat za konstrukciju koncepta maritimnosti. Stoga, cilj ovog istraživanja jest analizirati na koji način političke, ekonomske i ekološke promjene oblikuju odnos ove zajednice prema Kornatskom arhipelagu te kako se kroz rituale plovidbe i pjevanja tijekom hodočašća oblikuje i održava osjećaj povezanosti s ovim prostorom.

2. Metodologija

Ovo istraživanje započeto je krajem 2020. godine u okviru projekta „Jadranska maritimna hodočašća u lokalnom, nacionalnom i transnacionalnom kontekstu" (Pilgrimar 8226), financiranog sredstvima Hrvatske zaklade za znanost. Kao što je uobičajeno u okviru projektne logike, svaki aspekt istraživanja – od teme i lokaliteta do broja dana predviđenih za terenski rad i ukupnog trajanja projekta – bio je unaprijed definiran. Moje profesionalno promišljanje u tom razdoblju bilo je obilježeno neizvjesnošću uzrokovanom prelascima između različitih prekarnih poslova. Mogućnost upisivanja poslijediplomskog studija često mi se nametala kao ključna odluka, no realnosti života u obalnom gradu, gdje turizam dominantno oblikuje ekonomsku i društvenu svakodnevicu, često su obeshrabrivale dugoročne planove. Sezonalnost i nesigurnost rada otežavale su ostvarenje stabilnih profesionalnih ciljeva, pretvarajući ih u teško dostižne aspiracije. U tom kontekstu, ponuda za sudjelovanje na projektu predstavljala je rijetku priliku, ali i zahtijevala kompromis – posvećivanje istraživanju hodočašća, teme koja mi u početku nije bila od osobnog istraživačkog interesa, u zamjenu za privremeno zaposlenje.

Pripremajući se za razgovor, detaljno sam proučila projekt i pet lokaliteta koje je obuhvaćao. Četiri su mi već bila poznata: ninska Gospa od Zečeva, kukljiška Gospa od Sniga, murterska Gospa od Tarca i Gospa od Škrpjela u Perastu. Ove religijske prakse imaju dugogodišnju tradiciju te ne egzistiraju isključivo unutar religijskog sustava i zajednice, već su duboko isprepletene s identitetom, kulturnom baštinom, ekonomijom i politikom lokalnih, regionalnih i nacionalnih zajednica. Međutim, iako nepoznato, hodočašće Kraljici ribara pobudilo je moje posebno zanimanje. Riječ je o tradiciji tijekom koje hodočasnici iz Sali na Dugom otoku odlaze na Piškeru, gdje se održava misa u crkvi Male Gospe. Dva oprečna aspekta ove priče posebno su privukla moju pažnju. S jedne strane, informacija da je tijekom Drugog svjetskog rata crkva na Piškeri služila kao partizanska bolnica, koja se spominje tek usputno; s druge, naglašavanje komemoracije svećenika ubijenog od strane partizana. Ova kontradikcija između povijesnih i religijskih narativa činila je saljsko hodočašće iznimno intrigantnim predmetom istraživanja. Na početku je djelovalo da će snažni ideološki i politički aspekti ove religijske prakse dominirati kao ključna komponenta mog istraživanja, jer su se nametali kao fokusi dubljeg razmatranja i razumijevanja šireg povijesnog i kulturnog konteksta hodočasničkih praksi.

Širi okviri istraživačkog projekta, postavljeni na način da se istraživanjem nastoji problematizirati uloga religijskog hodočašća u suvremenom kontekstu te ispitati njegova značenja u svjetlu društvenih, ekonomskih i političkih promjena, poseban naglasak stavljaju na ulogu hodočašća unutar lokalne zajednice i njegovu simboličku važnost za njezine članove. Stoga je glavni cilj istraživanja interpretirati iskustvo hodočašća na Piškeru iz dvostruke perspektive: perspektive lokalne zajednice u kojoj se hodočašće odvija i perspektive samih sudionika, dok je specifični cilj, određen prirodom samog istraživanja, usmjeren na ispitivanje aspekata pripadnosti u maritimnom kontekstu.

Tijekom četiri godine istraživanja, projektom mi je bilo osigurano 14 dana terenskog rada godišnje, što je ukupno činilo 56 dana provedenih u Salima, od čega četiri nepuna dana u uvali Piškera na otoku Jadra i jedan dan u uvali Tarac na otoku Kornatu – ukupno pet dana unutar Kornatskog arhipelaga. Iako sam ranije samo nekoliko puta kratkotrajno boravila u Salima, ovo mi je mjesto bilo relativno poznato, a to se odnosilo isključivo na njegov geografski smještaj i fizionomiju porta. Povijesni i kulturološki kontekst bili su mi potpuna nepoznanica dok su mi Saljani, izuzev nekolicine poznanika, bili poznati tek iz općenitih opisa koji su ih prikazivali kao opuštenu, veselu i temperamentnu zajednicu. Kornatski arhipelag poznavala sam još i manje, uglavnom kroz uglavnom kroz sporadične i davne izlete brodom, obojene romantiziranim narativima prilagođenima široj publici.

Iako sam bila donekle upoznata sa Salima, lokalitet Piškere i samo hodočašće bili su mi potpuna nepoznanica. Tijekom istraživanja, činjenica da o ovom hodočašću postoji tek nekoliko novinskih članaka na lokalnim portalima ukazivala je na potencijalno istraživački intrigantno i metodološki izazovno područje. Stoga je prvi korak istraživanja bio upoznavanje s lokalitetima i praksom. Povijesno-geografskom kontekstu pristupila sam iščitavanjem brojne literature o povijesti, toponimiji, arheologiji i geografiji Dugog otoka i Kornata. Fragmenti prikupljeni iz različitih članaka s područja različitih znanstvenih disciplina i vremenskih razdoblja, kao i često nepotpune, kontradiktorne ili oprečne informacije dobivene putem raznih portala i poznanika, činili su osnovu za konstrukciju istraživačkog konteksta. Povezujući te elemente u cjelinu, nastajao je svojevrsni kolaž, unutar kojeg je svaki novi informacijski fragment, bez obzira na njegovu kontradiktornost, imao važnu ulogu. Ovaj proces omogućio je stalno preispitivanje i preslagivanje prethodnih spoznaja. Tijekom daljnjeg istraživanja povijesnih narativa i kulturnih praksi, oslonila sam se na usmenu povijest i kolektivno pamćenje zajednice kao primarne izvore. Inherentna subjektivnost ovih izvora

rezultirala je djelomičnim prikazom, koji ostaje otvoren za reinterpretaciju. Upravo ta otvorenost prema višestrukim tumačenjima predstavlja ključnu snagu etnologije i antropologije kao disciplina koje nastoje obuhvatiti složenost ljudskih iskustava i njihovih prilagodbi kroz vrijeme.

Slikovni prilog 1. Detalj s terena zabilježen tijekom intervjua, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić

Prije prvog odlaska na teren, sastavila sam niz istraživačkih pitanja kojima sam nastojala upotpuniti povijesni i kulturološki okvir hodočasničke prakse i lokaliteta. Ključna pitanja uključivala su pitanje postojanja trajne naseljenosti na Piškeri, sudjelovanje pripadnika ribarske zajednice te obnove ili pokretanja hodočašća 1993. godine, i slično. Ovaj popis pitanja bio je opsežan, kao i moja početna, donekle naivna pretpostavka da ću na njih dobiti jasne i jednoznačne odgovore. Teren je vrlo brzo pokazao da stvarnost nije tako jednostavna. Odgovori dobiveni kroz razgovore nisu uvijek bili jasni niti su ih svi sugovornici interpretirali na isti način. Umjesto toga, informacije su dolazile u različitim i ponekad kontradiktornim

oblicima, što je dodatno kompliciralo moj pristup, a zamišljeni okvir od početka prilagođavalo dinamičnom procesu terenskog istraživanja. Pitanja su postajala sve specifičnija, a odgovori često otkrivali nove nepredvidljive dimenzije.

Cilj prvih dolazaka u Sali bio je upoznati se sa zajednicom. Većina prvih razgovora nije bila unaprijed dogovorena, već su spontano nastajali u situacijama koje su sugovornicima bile svakodnevne, a u kojima sam se pridružila ili bila pozvana. Saljski porat, administrativni, društveni i kulturni centar mjesta, ali i prostor življenja, mjesto je ispreplitanja javnog i privatnog, u kojem su se jasno očitovali ritmovi otočne zajednice. Tijekom vremena provedenog u prostoru porta, primijetila sam kako se rutine pojedinaca i međusobne relacije razvijaju i rastvaraju jedna za drugom. S obzirom na to da su se ovi susreti događali u javnom prostoru, a ne u privatnim okvirima, osjećala sam se slobodnom pridružiti se određenim rutinama. Usputni razgovori na klupici, neočekivani susreti, razgovori u knjižnici, kao i oni u lokalnom baru, spontano su se transformirali u razgovore u kojima sam nastojala razumjeti svakodnevni život i dinamiku zajednice. Prilazeći sugovornicima u trenucima njihove svakodnevne rutine, kada su bili lišeni obaveza i drugih poslova, nastojala sam umanjiti inherentnu formalnost koja obično prati etnografski intervju. Nerijetko govoreći ono što su mislili da želim čuti, u početku su moji sugovornici isticali uvijek iste elemente, one koji se danas smatraju kulturnom baštinom Sali, te me upućivali na uvijek iste osobe koje su smatrali reprezentima ili autoritetima lokalne baštine. Ovi odgovori, premda korisni za razumijevanje lokalnih vrijednosti, pokazivali su tendenciju idealiziranja određenih aspekata zajednice. Međutim, kako je moje prisustvo postajalo sve češće, a povjerenje dublje, inicijalni narativi počeli su se mijenjati. Sugovornici su postajali iskreniji i skloniji podijeliti složeniju sliku života u Salima, uključujući svakodnevne borbe, napetosti i kontradikcije koje su oblikovale njihov svakodnevni život.

Tijekom daljnjih posjeta, planirala sam koristiti tehniku polustrukturiranog intervjua, pri čemu sam unaprijed određivala fokuse razgovora. Ipak, često sam dopuštala da razgovori skliznu u različite smjerove, prepuštajući ih sugovornicima, čime su se pretvarali u otvorene intervjue. Nelagoda prilikom prekidanja sugovornika, početničko nesnalaženje, ali i osjetljivost određenih tema, bili su neki od razloga za ovu fleksibilnost u vođenju intervjua. Ustrajnost i inzistiranje na pokušaju razgovora o razdoblju tijekom i nakon Drugog svjetskog rata ubrzo su se pokazali demotivirajućima. Brzo je postalo jasno da takva ustrajnost može ugroziti ne samo pristup informacijama, već i povjerenje sugovornika. Razdoblje koje sam nastojala

istražiti nije bilo samo izbjegavano, već je bilo negativno obilježeno. Primjerice, termin *partizanština* često je korišten s pejorativnim prizvukom, što je ukazivalo na emocionalnu i ideološku opterećenost teme. Suočena s takvom osjetljivošću i rizikom gubitka sugovornika, ubrzo sam odlučila odustati od daljnjeg spominjanja ovog razdoblja, osjećajući da sam naišla na prepreku koja se, u tadašnjoj fazi istraživanja, činila nepremostivom.

Unatoč kasnije stečenoj sigurnosti i odlučnosti u upravljanju razgovorima, i dalje bih često i potpuno svjesno dopuštala da idu u smjeru koji su predlagali sugovornici. Tijekom istraživanja provela sam ukupno 23 intervjua s različitim dionicima hodočašća i zajednice, a svaki je sugovornik bio prethodno informiran o svrsi i namjeri razgovora i istraživanja te je potpisao Suradničku suglasnost. Njihovom transkripcijom, uzorci su postajali jasno vidljivi, a potvrdili su ih i uzorci iz neformalnih i usputnih razgovora koji su, zajedno s promatranjima, pretočeni u bilješke s terena. Kontinuirano spominjanje Kornata, saljske zemlje, animozitet prema Murteranima, kao i istodobno međusobno uvažavanje, sjećanje na ribarenje i plovidbu kroz arhipelag, te brojne svakodnevne teme, omogućili su uočavanje povezanosti zajednice s morem, arhipelagom i ribarstvom. Također, odnos prema političkim i društvenim utjecajima na prostor arhipelaga, kao i posljedične promjene odnosa moći, jasno su bili prisutni u razgovorima i promatranjima, te su postali potencijalne analitičke kategorije. Daljnjim propitivanjem kategorije Kornatskog arhipelaga, koja se pojavila kao zajednički nazivnik svih drugih, nastojala sam rekonstruirati nedavno prekinutu i još nezabilježenu saljsku arhipelašku prošlost. Umjesto željenih potpunih i jednoznačnih odgovora, otvarala su se nova pitanja, često praćena izjavama čiji je meritum mogao biti sažet u jednoj – *sve je to saljsko*. Ta su objašnjenja i značenja nadilazila mogućnosti verbalizacije, što je dodatno kompliciralo interpretaciju. Neke od kategorija dobivenih putem intervjua učvrstile su se i razradile, te sada čine glavne fokuse ovog rada, no multivokalnost i višeznačnost odgovora izazivale su moje početne pretpostavke.

Pristupanje terenu s unaprijed postavljenim i čvrstim uvjerenjima onemogućuje istraživaču da dosegne nova saznanja. Prilagođavanjem informacija u svrhu potvrđivanja postojećih pretpostavki istraživanje postaje irelevantno, te ukazuju kako činjenično oblikovanje teorija ne proizlazi iz unošenja unaprijed definiranih odgovora u teren već iz što više problema (Malinowski, 1922: 8 prema Atkinson i Hammersley, 2007: 21) . Reflektirajući činjenice u odnosu na teorijski okvir, istraživač postaje opremljenijim za dublje razumijevanje i analizu (Atkinson i Hammersley, 2007: 21). Pri tome treba imati na umu kako definiranje

istraživačkih problema ovisi o artikulaciji pravih pitanja, a ne traženju konačnih odgovora (Merton, 1959 prema Atkinson i Hammersley, 2007: 25).

Namjera nepobitnog dokazivanja mojih unaprijed postavljenih čvrstih uvjerenja rastvarana je svakim idućim razgovorom, a ono što je u konačnici redefiniralo moj istraživački pristup i radikalno promijenilo smjer mog istraživanja bilo je osobno doživljeno iskustvo tijekom prvog sudjelovanja na hodočašću. Relacije između kategorija na papiru i njihove upletenosti u samu praksu hodočašća postajale su jasnije kroz iskustvo sudjelovanja s promatranjem. Iako je i dalje bio potpuno fragmentiran, na momente i kontradiktoran, kolaž geografsko-povijesnog i kulturološkog konteksta sve je više potvrđivao i oblikovao pretpostavku izvedenu temeljem vlastitih senzornih podražaja i emocija – onu o pjevanju i plovidbi kao značajnim elementima hodočašća. U tom procesu fokus istraživanja postupno je skrenuo prema procesualnosti prakse, odnosno pjevanju i plovidbi kao ključnim elementima razumijevanja poimanja prostora Kornatskog arhipelaga. S obzirom da nositelji pjevanja na hodočašće odlaze svojim malim brodicama, i da, unatoč pristupu njima kao zajednici, pristup njihovom hodočašću nisam nikada dobila, kako bih saznala kako ono izgleda i koja značenja ova zajednica upisuje u arhipelag, poslužila sam se metodom mapiranja. Stavljajući pred njih slijepu kartu koja

Slikovni prilog 2. Mapiranje s pivačima, lipanj 2023. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

prikazuje krajnji jugoistočni dio Dugog otoka i Kornatski arhipelag, zamolila sam ih da mi prikažu i označe svoje plovne puteve, mjesta na kojima staju i borave i značajna mjesta. Prilikom ucrtavanja referirali su se na vremenske uvjete, težinu plovidbe te svoje duboko poznavanje arhipelaškog mora, dok su tijekom označavanja mjesta na kojima staju, otkrivali brojne reminiscencije ribarskih odlazaka u Kornate iz djetinjstva i rane mladosti. Materijal dobiven mapiranjem pružio je uvid u kontekst razdoblja nakon Drugog svjetskog rata, kao i razloge izbjegavanja razgovora o toj temi i vremenskom razdoblju. Označavani su i brojni punktovi različitih namjena kojima se zajednica unutar arhipelaga koristila, te naizgled efemerne pojave i relacije. Metodu mapiranja kasnije sam radila i sa drugim sudionicima hodočašća kao i sa dionicima šire lokalne zajednice. Značenje izjave *sve je to saljsko* počelo je biti sve jasnije i dobivati sve veće razmjere koji su, osim fizičkog, uključivali prostor kao društveni konstrukt, ekonomsku i gospodarsku jedinicu, mjesto bivanja, te faktor utjelovljenog znanja otočana. Pitanje određivanja prostora arhipelaga postalo je ovom metodom lakše dohvatljivo, a osim što je pomogla u određivanju prostora, metoda mapiranja

dala je odgovore na mnoga pitanja koja su bila otvorena od samog početka mog istraživanja prakse i lokaliteta. Ucrtavanjem na karti, sugovornici su se prisjetili sjećanja koja nisu smatrali relevantnima tijekom intervjua, čak ni kada su bila eksplicitno postavljena pitanja vezana uz arhipelag. Tijekom transkribiranja razgovora snimljenih za vrijeme mapiranja, otvarale su se brojne nove kategorije – od upisivanja brojnih značenja, određivanja prostora, pa do naizgled efemernih pojava, relacija, emocija i senzornih podražaja u prostor arhipelaga, uključujući i antagonizam na relaciji Sali – Murter.

Slikovni prilog 3. Mapiranje, Sali 2023. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Ovako separirane kategorije naknadno sam sama ucrtavala na karte i dopunjavala relevantnim fragmentima iz prethodno i kasnije provedenih intervjua kako bih dobila njihove vizualne prikaze. Na taj sam način nastojala razdvojiti analitičke kategorije. Jedna od značajnijih bila je kategorija naizgled efemernih pojava i relacija, točki koje fizički u prostoru ne postoje ali ga određuju, poput pučine, vjetrova i ostalih vremenskih (ne)prilika te njihovih utjecaja na kretanje i ponašanje mora, odnos mora i obala, senzornih podražaja potaknutih plovidbom, te

znanja i vještina proizašlih iz života vezanog uz more. Ta je kategorija kasnije činila temelje sveobuhvatnijeg koncepta maritimnosti.

Mapiranje sam koristila i kao didaktičko pomagalo pri organiziranju različitih percepcija prostora arhipelaga, pri čemu sam svaku od kategorija upisivala na svoju kartu. Preklapajući na ovaj način različite imaginacije prostora s njegovim fizičkim prikazom, dobila sam tekstualno vizualni alat koji mi je omogućio lakše percipiranje višeslojnosti i kompleksnosti prostora, iako je početna ideja bila omogućiti lakšu percepciju fizičkog prostora arhipelaga. Osim toga, napravila sam i nekoliko mapiranja vlastitih iskustava tijekom istraživanja. U početku su to bili nestrukturirani fragmenti proizašli iz vlastitih romantizacija otočnog prostora, ali sa sve većim fokusom na pitanje prostora otoka i arhipelaga, te koncepta maritimnosti i pripadnosti, moja su mapiranja postajala sve strukturanija te su u konačnici postala relativno koncizni prikazi vlastite percepcije fokalnih točaka istraživanja.

Pitanja prostora i pripadnosti nastaju u relaciji s okolišem, objektima i mjestima unutar arhipelaga koja su konstruirana poljem konkretnih akcija. Geografsko-povijesni i kulturološki kontekst zato postaje „materijal unutar kojega se ostvaruju uzorci i provode akcije“ (Frykman, Gilje, 2003:11), a fokalna točka istraživanja počinju biti kombinacije „taktilnih, senzornih i praktičnih odnosa s prirodnim i ljudski stvorenim okolišem“ (ibid., 2003:11). Oslanjajući se na Ingolda (2000) i njegovo određenje hodanja kao temelja postajanja i spoznaje, a obzirom na specifičnost prakse i prostora u kojem se odvija, smatram kako se procesualne, iskustvene i relacijske interakcije između ljudi i njihova okoliša, odvijaju tijekom plovidbe. Obzirom da je uvjetovana kretanjem mora i posredovana brodom, tijekom plovidbe koristila sam se metodom priključivanja ili *suhodanja* (go-along) koju je Kusenbach (2003) razradila prilikom istraživanja fenomenologije ulice, specifično percepcije okoline, prostorne prakse, biografije, socijalne arhitekture i socijalnih područja. Kombinirajući etnografsko promatranje sa sudjelovanjem i intervju s priključivanjem sugovornicima tijekom plovidbe kao i u svakodnevnim aktivnostima, omogućeno je „aktivno istraživanje struje iskustava i praksi subjekata dok se kreću kroz i komuniciraju sa svojim fizičkim i društvenim okruženjem“ (ibid. 2003:463), a čime je istraživanje dobilo dinamičnu dimenziju dubljeg razumijevanja prostora. Ovaj metodološki okvir posebno je koristan u proučavanju načina na koje prostorni i društveni elementi oblikuju svakodnevni život zajednice. U tom kontekstu, ključni aspekti istraživanja obuhvaćaju ne samo analizu interakcija unutar zajednice, već i proučavanje „konstitutivne uloge i transcendentalnog značenja fizičke okoline ili mjesta“ (ibid, 2003:458)

čime se prostor promatra kao aktivni čimbenik u oblikovanju identiteta i kolektivnih iskustava, a ne tek pasivna kulisa društvenih aktivnosti. Tijekom plovidbe promatrala sam svoje sugovornike *in situ*, pristupajući njihovim iskustvima i interpretacijama perceptivnog prostora, koji je bio diferenciran u mjesta od posebnog značaja – neka obuhvaćena sjećanjem, neka zamišljena. Kroz ovaj proces postalo je očito kako senzorni podražaji – zvukovi mora, ritam kretanja brodice, vizualni pejzaž i mirisi – potiču osobna i kolektivna sjećanja, otkrivajući „individualne percepcije kao i iskustva društvene i fizičke okoline oblikovane osobnim sustavima vrijednosti te individualnim i kolektivnim povijestima" (ibid, 2003: 472). Prostor arhipelaga tako se nije doživljavao samo kao fizička geografija već i kao mreža značenja prožeta iskustvima, pričama i ritualima koji ga čine živim i prisutnim u kolektivnoj memoriji zajednice. Ovaj je pristup omogućio istraživanje načina na koji sudionici prostor koriste, ali i kako mu pripisuju značenja kroz praksu, sjećanje i zajedničke rituale.

Metodu priključivanja vrlo sam brzo počela koristiti i tijekom boravka u Salima. Pridružujući se moru neformalnih situacija lišenih namjere promatranja i intervjua, dovoljan je bio samo suptilni nagovještaj teme i tijek neizgovorenih relacija, interpretacija, percepcija i emocija vezanih uz prostor arhipelaga afektivno bi se pojavljivao u sugovornika. Osim individualnih percepcija i iskustava društvene i fizičke okoline te osobnih sustava vrijednosti, individualnih i kolektivnih povijesti koje ih oblikuju, dobila sam uvid u značenja i poveznice između mjesta i osobne povijesti unutar kojih se značenja svakodnevnih rutina produbljuju. Osim toga, vidljiva je postala i „kompleksna mreža međuljudskih odnosa, grupiranja i hijerarhija u zajednici kao i načina na koji se sugovornici unutar lokalnog socijalnog krajolika pozicioniraju" (ibid, 2003: 466). Istraživanje socijalnih područja odnosno točno određenih sfera realnosti oblikovanih raznim uzorcima interakcijama poput određenih skupina time je postalo olakšano. Tijekom pridruživanja, bilo na plovidbi ili u Salima, taktilni i senzorni podražaji poticali su moja osobna iskustva i percepcije otočnog prostora. Ova iskustva nisu bila izolirana već su postala referentne točke za razumijevanje i rekonstrukciju tuđih percepcija mjesta. U procesu promatranja sa sudjelovanjem te provođenja intervjua, moja vlastita osjetilna iskustva često su se ispreplitala s narativima sugovornika, otvarajući prostor za složenije razumijevanje odnosa između pojedinca i prostora. Naglasak na moje vlastite perceptivne pretpostavke i potencijalnu pristranost, umanjen je upravo provođenjem tehnike pridruživanja, kojom sam izravno svjedočila „filtriranju i oblikovanju percepcija svojih ispitanika *in situ*" (ibid, 2003:469). Analiza verbaliziranih sjećanja i iskustava te promatranje

načina na koji su ona spontano evocirana kroz interakciju s okolišem, otvorila je uvid neprestano konstruiranje i rekonstruiranje značenja i pripadnosti prostoru u kontekstu hodočašća i svakodnevnog otočnog života.

Iako je ova tehnika razotkrila pristranosti kojih nisam bila svjesna, a neke učinila irelevantnima, moje vlastito iskustvo otoka i dalje je ostalo upleteno u istraživanje. To se očitovalo kroz autoetnografske i vrlo poetske bilješke, ali i kroz imaginaciju oblikovanu osobnim iskustvom i znanjem. Iako su ti aspekti istraživanja ostali izvan glavne analize, oni su sačuvani za eventualnu objavu u budućim radovima. Ovakav pristup omogućio mi je refleksivno sagledavanje vlastite pozicije u istraživačkom procesu, ali i priznavanje subjektivnih doživljaja koji su, iako nisu dio formalne analize, neizbježno oblikovali način na koji sam interpretirala dobivene podatke.

S obzirom na to da su otočni prostor i arhipelag ključni za ovo istraživanje, osim iskustvenosti, procesualnosti i mnogostrukih lokacija, istraživanje implicira i tri ključna elementa: otok, more i brodove. Ovi prirodni i antropogeni faktori u imaginaciji sugovornika tvore kontinuirani odnos, koji je temelj za razumijevanje kulturnih i društvenih dinamika u tom prostoru. Taj odnos između ljudi i okoliša, oblikovan kroz svakodnevnu praksu i simboliku, odražava složene veze između identitifikacija, prostornih i vremenskih faktora, te društvenih promjena. Isprepletene odnose između otočana, otoka i arhipelaga te dinamične veze između prostora i identiteta, istražila sam pomoću arhipelaške etnografije. Polazeći od pretpostavke da pripadnost prostoru nije isključivo fizička, već je duboko ukorijenjena u simboličkim, povijesnim i društvenim slojevima, gdje otok, more i brod postaju ključni elementi u konstrukciji zajedničkog kulturnog pamćenja i kolektivne identifikacije, u svom prikazu arhipelaške etnografije Mahajan (2021) ističe da se pripadnost oblikuje kroz kretanje između imaginarnih mobilnosti prošlosti koje se reinterpretiraju u sadašnjosti (Glissant, 1997 prema Mahajan, 2021: 20), pri čemu otok, more i brod postaju ključni elementi zajedničkog kulturnog pamćenja i kolektivne identifikacije. Stoga se arhipelaška etnografija ne temelji samo na prostornom okviru, već uključuje i vremenske slojeve, rekonstruirajući prošle i sadašnje procese mobilnosti poput plovidbe i hodočašća kao kontinuirane prakse kroz koje zajednica oblikuje i obnavlja svoju povezanost s prostorom i naslijeđem. Polazeći od pretpostavke da pripadnost prostoru nije isključivo fizička, već je duboko ukorijenjena u simboličkim, povijesnim i društvenim slojevima, fokus istraživanja stavljam na načine na koje se zajednica identificira s arhipelagom kroz svakodnevne prakse, rituale i mobilnosti.

Kombinirajući narative prošlosti, morske rute, utjelovljeno znanje te društvene i kulturne odnose, arhipelaška etnografija omogućila mi je sagledavanje dinamike identiteta kroz relacionalnost prostora i praksi. Utoliko neprekinuta relacija između otoka, mora i broda proizašla iz rekonstrukcije kompleksne prošlosti, društvenog i kulturološkog konteksta, plovnih puteva te iskustvenost plovidbe i hodočašća, postaje mnogo više od materijalne povezanosti oblikovane ribarskim plovnim putevima. Ovaj pristup također je otvorio prostor za istraživanje nesigurnosti, diskontinuiteta i višestrukih značenja koja se pojavljuju u procesu stvaranja pripadnosti i interpretacije prostora unutar zajednice.

2.1. Teren kao transformirajući proces intersubjektivne produkcije znanja

U konvencionalnim etnografskim istraživanjima, kako ih opisuju Atkinson i Hammersley (2001: 1), teren se često definira kao specifičan fizički i kulturni prostor koji istraživač posjećuje kako bi proučavao društvene grupe, prakse i odnose iznutra. U tom kontekstu, etnografski teren obuhvaća fizički odlazak u zajednicu ili kulturni okvir koji istraživač želi istražiti, a pritom se percipira kao prostor susreta s drugačijim i nepoznatim načinima života, normama, vrijednostima i praksama. Ovakav koncept "terena" često se povezuje s idejom putovanja na nepoznato mjesto, gdje fizička distanca i uronjenost u novi kulturni kontekst omogućuju istraživaču dublje razumijevanje društvenih fenomena pri čemu, korištenjem metoda poput promatranja, sudjelovanja i intervjua, istraživač nastoji prikupiti podatke koji mu omogućuju analizu i interpretaciju društvenih dinamika unutar određene zajednice (ibid., 2007: 1).

Unatoč početnom nepoznavanju lokaliteta, odlazak na teren od samog početka za mene nije bio odlazak u nepoznato. Iako sam se svakim istraživačkim putovanjem izmicala iz svog svakodnevnog okruženja, kulturni i društveni kontekst otoka vraćao me u prostor prepoznatljivosti. Moje iskustvo otoka oblikovalo se odrastanjem na otoku Rabu s kojeg sam rano otišla kako bih nastavila obrazovanje. Grad je, lišen surovosti otočnog života, gustih odnosa otočne zajednice i tjeskoba koje iz njih proizlaze, unatoč svojim manama pružao bolje uvjete. Iako već 24 godine ne živim na otoku, i dalje živo pamtim njegove mirise, boje, zvukove, tišine i atmosfere svojstvene otočnom životu. Miris mora, smilja, smole borovih

iglica i ovčjih *brabonjaka*[2] gotovo je univerzalan za svaki otok. Taj miris za mene predstavlja dom iz kojeg sam davno otišla, i u meni budi brojna sjećanja ispunjena ambivalentnim osjećajima lakoće i jednostavnosti življenja, zadovoljstva, sreće i tjeskobe. Zato je svaki otok na neki način povratak u poznato. Dijalekt, senzorne i taktilne podražaje, društvene situacije i kulturološke odrednice doživljavala sam kroz prizmu vlastitog otočnog iskustva, zbog čega je granica između terena i doma bila fluidna. Stoga je ovo istraživanje duboko ukorijenjeno u mojoj osobnoj povijesti i senzornom iskustvu, a sam teren konstruiran kroz kontinuirano ispreplitanje istraživačkog procesa i susreta s poznatim.

Fizička prisutnost omogućuje duboku uronjenost u teren i potpuno obuhvatno iskustvo koje „zahtijeva sve istraživačeve resurse: intelektualne, fizičke, emocionalne, političke i intuitivne" (Okely, 2000: 1 prema Amit, prema). Ovaj pristup implicira da tuđa stvarnost ne može biti spoznata bez uključivanja vlastite, te kako je teren konstruiran i posredovan kroz odnose s drugima, pri čemu je subjektivnost istraživača ključni element tog procesa (Amit, 2000: 6). Senzorna iskustva otoka često su bila okidači za reminiscencije i nostalgiju, koje su me, protiv moje volje, nerijetko vodile prema njegovoj romantizaciji. Stoga, pitanje koje si postavljam od samog početka istraživanja, a postavljam ga i danas dok pišem ove retke, jest: u kojoj mjeri moj rad odstupa u romantizaciju istraživanog i jesu li fokusi mog istraživanja stvarno realni, ili su samo moje konstrukcije?

Odlazak na teren bio je često problematičan. Balansiranje između klizanja u romantizaciju i korištenja osobnih znanja, vještina i iskustava otoka predstavljalo je zahtjevan izazov, kako tijekom istraživanja, tako i sada, prilikom stvaranja etnografskog teksta. Iako je fizički odlazak u Sali značio izmicanje iz moje gradske svakodnevice, u emocionalnom, mentalnom i psihološkom smislu, odlazak na teren za mene je uvijek bio proces međuigre nepoznatog i poznatog. Unutar tog prostora, lišena tereta vlastite i obiteljske, često determinirajuće prošlosti, mogla sam konstruirati svoju pripadnost ex novo i upravljati njome. Istovremena pripadnost zajednici i pozicija strankinje stvorile su jedinstvenu istraživačku poziciju unutar terenskog rada. Pregovaranje pristupa dionicima i informacijama, određivanje fokusa istraživanja te sam teren bili su čitavo vrijeme određivani upravo ovom dvostrukom i ambivalentnom pozicijom, unutar koje sam se često gubila jer njezine granice nisu nikada bile do kraja definirane.

[2] *Brabonjak* - ovčji izmet.

S početka percipiran isključivo kao prostor, s vremenom je teren postao sve više raspršen kroz različite lokacije i medije, fluidan, te prostorno, vremenski i materijalno neodređen. Granice i vrijeme započinjanja i završavanja terena, ulaska i izlaska iz uloge istraživačice, postajalo je sve teže odrediti. Iskustvo proživljeno u Salima, razgovori sa sugovornicima i njihova kazivanja o imanju arhipelaga, te ukupnost suvremene svakodnevice ove zajednice, nerijetko su svoj potpuni smisao dobivali tijekom osobnih i naizgled trivijalnih situacija i radnji. Jedan takav primjer je i čitanje ljetnog štiva otočnog majstora kratke priče, Senka Karuze. Njegova priča *Vinograd* progovara o suštini otočnih uvjeta i razlozima napuštanja imanja, kao i o iskustvima i emocijama prema onome što je ono nekada bilo, a sada, zbog brojnih promjena, više nije.

Teren stoga promatram kao mrežu intersubjektivnih društvenih odnosa. Kreirani kroz odnose između zajednice koju istražujem i mene, društveni i kulturni prostori su povezani s fizičkim prostorom, ali ga istovremeno i nadilaze. Zbog toga smatram da istraživačica i istraživano ne mogu biti promatrani kao zasebni entiteti, već kao cjelina sastavljena od dva dijela koja su u kontinuiranom transformativnom odnosu, unutar kojega se producira znanje. Znanje dakle nije objektivno, i ne postoji „izvana“ već se „producira između subjekata postavljenih u socijalne relacije i povijesne diskurse“ (Coslett, Lury, Summerfield, 2000: 4) čime iskustvo istraživača postaje fundamentalni dio etnografskog istraživanja. U tom kontekstu refleksivnost transformira nedostatak pozitivističke objektivnosti unutar etnografske metode referentnu točku epistemološkog propitivanja (Dubisch, 1995: 4, Behar i Gordon, 1996: 20). Etnografski teren stoga se ne odnosi na mjesto već na proces transformativnog karaktera.

Inherentno oblikovan mogućnostima i resursima kojima etnograf raspolaže, poput, na primjer, konceptualnih i relacijskih, teren podrazumijeva uzimanje određenih odnosa i konstitucija kao konstitutivnih i odvojenih od svih ostalih mogućnosti i kontekstualizacija na koje bi se mogli referirati (Amit, 2000: 6). Osim što iziskuje korištenje istraživačevih resursa, od intelektualnih i fizičkih do emocionalnih i intuitivnih, teren je „posredovan i konstituiran kroz istraživačeve odnose s drugima“ (Okley, 1992 prema Amit, 2000: 1). Teren dakle nije autonoman; on se kontinuirano konstruira tijekom istraživanja unutar beskonačnih međusobnih veza i preklapajućih konteksta (Atkinson, Hammersley, 1992: 183). Polazeći od konvencionalnog određivanja terena kao fizičkog mjesta, te prelazeći na njegovu nematerijalnu i meta dimenziju, kao i intersubjektivnost koja čini temelj čitavog istraživačkog procesa, određivanje što teren zapravo jest i koja je moja pozicija unutar njega, progresivno se mijenjalo.

Predmet mojega istraživanja konstruiran je unutar dvosmjernog procesa ostvarenog odnosom između višestrukih kompleksnosti mojeg identiteta i višestrukih kompleksnosti istraživane zajednice. Iz suočavanja mojih osobnih iskustava otoka s otokom kao fizičkim lokalitetom i kulturološkim prostorom terena, proizašla su pitanja percepcije prostora, moje pripadnosti zajednici te konstruiranja maritimnosti kao njenog fundamentalnog elementa. Utoliko je teren „mehanizam koji stvara drugoga kao poseban oblik zajedničkog identiteta u dijalogu sa samim sobom. To se razdvajanje održava kroz razlike koje istraživačica konstruira između svog života i samog istraživačkog procesa, pri čemu svaki ima svoje vlastito polje društvenih odnosa“ (Knowles, 2000: 61). Zbog toga je važno razumjeti svoju pozicioniranost unutar terena i istraživanja, utjecaj ovog odnosa na temu istraživanja te načine na koje prisutnost istraživača može oblikovati temu istraživanja.

Upisivanje vlastitog iskustva u istraživanje putem refleksivnosti transformira subjektivnost u točku suočavanja sustava znanja iz kojega polazimo sa onim što promatramo, a „proces otkrivanja drugoga također donosi jasnoću o sebi kao ne-drugome; tako se može tvrditi da je terenski rad, u svom ishodu, ako ne i u namjeri, jednako autobiografija istraživača koliko i istraživanje drugoga“ (ibid., 2000: 61). Amit ističe kako „etnografsko istraživanje mora biti doživljeno kao izvođenje, a ne samo komuniciranje u dijalogu“ (Hastrup i Hervik, 1994 prema Amit, 2000:1). Performativnost istraživanja pretpostavlja teren kao performativan, relacijski, preklapajući i ne-linearan.

2.2. Pozicioniranje / iskustvo otoka i osobni interesi / intersubjektivni proces

Uvjetovanost ovoga istraživanja otočnim lokalitetom od samog je početka za mene imala pozitivan predznak pa sam na teren krenula s pretpostavkom kako će mi pristup zajednici i snalaženje biti olakšano mojim vlastitim iskustvom otoka i otočnim identitetom koji iz njega proizlazi. Pri prvom dolasku u Sali moju je pažnju okupirala evidentna fizička prisutnost žena, dodatno naglašena njihovom auditivnom nadmoći. U kontekstu malog otočnog mjesta, gdje su obrasci patrijarhalnog društvenog sustava često izraženiji nego u većim urbanim sredinama, to je postalo ključna točka mog početnog pristupa zajednici. Iako su muškarci bili jednako prisutni u istom prostoru, prisutnost i otvorenost žena olakšavali su mi početno snalaženje.

Tijekom prvog istraživačkog boravka, dok još nisam poznavala gotovo nikoga, bila sam pozvana na druženje skupine žena iz Amaterskog kulturno-umjetničkog društva „Sloga" Sali, čiju sam probu upravo bila odgledala. Od desetak prisutnih žena tada sam poznavala samo dvije, pa je početna atmosfera bila suzdržana. No, u trenutku kada je netko istaknuo moje otočno podrijetlo, prisutne su me zamolile da govorim *po domaću*. Odmah sam to i učinila, a terasa na kojoj smo sjedile iznenada je odjeknula žamorom i izrazima odobravanja. Razgovor je postao ležeran, a atmosfera posve opuštena, do te mjere da se činilo kao da sam već odavno dio njihove zajednice. Iako sam prve kontakte, upoznavanja i pristupe ostvarivala koristeći standardni jezik, sugovornicima sam vrlo brzo davala do znanja da razgovor možemo voditi i na dijalektu. Obično bi tada uslijedilo pitanje: *A s koga si otoka?* Sa svojim najstarijim sugovornikom dugo sam razgovarala na standardnom hrvatskom jeziku, sve dok se u jednom trenutku nije mogao prisjetiti određene riječi, koju je potom spontano izgovorio na dijalektu. Kada sam mu rekla da može slobodno govoriti čakavski jer ga razumijem, osjetilo se vidno olakšanje. Razgovor smo nastavili na standardnom jeziku, uz povremenu upotrebu dijalekta kada mu je to bilo od koristi. Saznanje da može govoriti svakodnevnim jezikom učinilo je razgovor življim, protočnijim i sadržajnijim. Neki su se sugovornici trudili govoriti standardnim jezikom, no pritom bi se često teško prisjećali određenih termina. Prevođenje svakodnevnog čakavskog govora na standard iscrpljivalo ih je i oduzimalo i njihovo i moje vrijeme, čineći razgovor više procesom prevođenja nego spontanom razmjenom. Osim toga, korištenje dijalekta opuštalo je razgovore i meni i mojim sugovornicima, zbog čega sam tijekom čitavog istraživanja sve neformalne i formalne razgovore – bilo uživo, telefonom, e-mailom ili porukama – vodila na dijalektu. Čakavski dijalekt i otočni identitet postali su ključni elementi u stvaranju osjećaja uzajamnosti između mene i mojih sugovornika. Ta je uzajamnost bila temelj naših odnosa. Za neke od njih i danas sam *mala Rabljanka* ili *mala Rabljanka ka istražuje Piškeru* čime me prvo smještaju u okvir otočnog identiteta, a tek potom u ulogu istraživačice, te me čine bližom sebi. Moja istraživačka uloga time nije bila negirana ni zanemarena, već neutralizirana do te mjere da se omekšavala hijerarhija koja inherentno proizlazi iz istraživačkog odnosa.

Pristup zajednice i pitanja upućena meni često su bila izravna i postavljana već pri prvim susretima. Laka komunikacija i brzo uspostavljanje odnosa, unutar kojeg je moje prisustvo bilo prihvaćeno i odobreno, pružali su mi osjećaj sigurnosti i samopouzdanja, unatoč činjenici da sam se nalazila u gotovo svim aspektima nepoznatom kontekstu. Atkinson i Hammersley,

kao i mnogi drugi autori, ističu važnost stalne refleksije o vlastitoj prisutnosti na terenu, pokušaja minimiziranja njezina utjecaja te svijesti o situacijama i načinima na koje su podaci prikupljeni (Atkinson i Hammersley, 2007: 79). Ove su mjere ključne kako bi se dobiveni podaci smjestili u odgovarajući kontekst. No, kako umanjiti vlastitu prisutnost i njezin utjecaj u maloj otočnoj zajednici, gdje je svaki stranac odmah uočen i postaje središnji subjekt lokalnih promatranja, često nesvjestan te dinamike? Tijekom prvog terenskog istraživanja, dok sam sjedila u baru i bilježila dojmove, zapisala sam: *Dok sjedim u Maritima i pišem ove bilješke, osjećam da (i ja) stršim.*

Osim toga, prilikom upoznavanja s muškim sugovornicima često bih čula izjave poput: v*idil san te ja ovih dana po portu* ili z*nan ja već ka si ti i ča ti istražuje*š. Nerijetko i danas od sugovornika čujem: *vidil san te da si došla*, pri čemu zamjećivanje moje prisutnosti najčešće nije podrazumijevalo izravnu komunikaciju. Evidentan osjećaj promatranja te njegovo priznavanje podsjećaju na riječi Ruth Behar, koja, govoreći o crtežu s naslovnice Woman Writing Culture (Behar i Gordon, 1995), opisuje istraživačicu koja se „obraća svijetu direktnim i mirnim pogledom pomnog promatrača. No, iza nje nalazi se more očiju. Kada žena sjedne pisati, sve su oči na njoj. Žena koja pretvara druge u objekt svog pogleda već je i sama objekt pogleda. Žena, originalni Drugi, uvijek je promatrana i pregledavana“ (Behar, 1995:2). Isprva sam izjave o zamjećivanju pripisivala činjenici da se nalazim u malom mjestu, gdje je svaki novi stranac vidljiv i podložan (neutralizirajućim) kategorizacijama (Wolf 1995 prema Koepping, 1998:15). Taj aspekt i dalje ne isključujem, ali ga dodatno razmatram u kontekstu rodne perspektive.

Unatoč stalnom nastojanju da manipuliram sobom kako bih se unutar različitih situacija što bolje asimilirala u zajednicu koju istražujem i time umanjila svoj utjecaj na nju, moje je prisustvo neminovno utjecalo na prezentaciju istraživanog. U brojnim situacijama to je otkrivalo performativnost roda, kao i konflikte koji proizlaze iz patrijarhalno postavljenih odnosa moći. Količina pažnje koju istraživačice ulažu u upravljanje sobom obrnuto je proporcionalna količini pažnje koju istome pridaju istraživači. Spektar upravljanja sobom, od odabira odjeće, načina postavljanja tijela, obraćanja pažnje na govor tijela i čitav niz impliciranih značenja, do izražavanja i tona kojim govorim, varirao je ovisno o situaciji i sugovornicima. Ipak, unatoč kontinuiranom naporu da kreiram adekvatan dojam o sebi kao osobi i istraživačici, početni osjećaj sigurnosti i samouvjerenosti narušavala je upravo moja rodna određenost. Rodni identitet, koji u početku nisam uopće uzimala u obzir, tijekom

istraživanja nebrojeno puta postajao je relevantan. Od objektivizacije i postavljanja granica do potpunog prihvaćanja, moja je ženskost bila ambivalentni čimbenik koji je obilježio brojne situacije i odnose.

Jedna od tih situacija dogodila se tijekom prvog odlaska na hodočašće, kada sam se, ponesena atmosferom, pridružila hodočasnicima u izvođenju pjevanja. Skupinu hodočasnika tada su činili uglavnom muškarci starije životne dobi koji su, stojeći u krugu, pjevali i ispijali vino. S obzirom na poznavanje osnovnih glazbenih zakonitosti, pridružila sam se toj skupini i sve do odlaska s njima pjevala. Moj je čin odmah zamijećen i odobravan neverbalnim znakovima klimanja glavom, osmijehom i podizanjem čaša. Oni hodočasnici koje tada još nisam poznavala, a to se odnosilo na značajan dio skupine, počeli su mi prilaziti kako bi se sa mnom upoznali i iskazali svoje zadovoljstvo mojim pridruživanjem. Saznavši da sam tamo zbog istraživanja njihove prakse, samoinicijativno su sa mnom podijelili svoje kontakte i izrazili želju za sudjelovanjem. Ulaz u ovu zajednicu, stečen tada, održavan je tijekom čitavog istraživanja, a pojedini su njezini dionici stavljali se na raspolaganje kad god sam to od njih zatražila, bilo da se radilo o razgovorima ili mapiranjima. Prilikom svakog hodočašća pozivali su me, uz gestikuliranje, da im se pridružim tijekom pjevanja, što sam uvijek, barem na kratko, činila.

Svijest o nemogućnosti odvajanja znanja kao informacije i svijesti o znanju (Gouldner, 1963 prema Koepping, 1998: 9) započinje dugotrajnim uranjanjem u teren koje od istraživača iziskuje upotrebu svih raspoloživih resursa u rasponu od intelektualnih do intuitivnih, a koji se kroz odnos s okolinom kontinuirano uspostavljaju i posreduju. Osobno iskustvo, otočno porijeklo te ostali elementi vlastitog iskustva i identiteta mogu pomoći dojmu i pozicioniranju na terenu, ulasku u zajednicu ali i stjecanju znanja o istraživanom. Moje vlastito iskustvo otoka te znanje koje iz njega proizlazi često je određivalo razne pretpostavke s kojima sam pristupala terenu. „Iako svaki istraživač dolazi na teren s pretpostavkama kojih je u manjoj ili većoj mjeri svjestan, odlazak na teren koji je poznat može biti problem jer je potrebno moći se dovoljno udaljiti ne samo od vlastitih pretpostavki već i od naučenog svakodnevnog znanja" (Atkinson, Hammersley, 2007: 79). Pitanje je kako to postići i u kojoj je mjeri uopće moguće biti objektivna na terenu koji je unatoč nepoznavanju ipak poznat i u kojega upisujem pojmove identiteta, doma, i pripadnosti. Prilikom pregledavanja i analize sakupljenih materijala i bilješki često sam imala dojam kako sama stajem na put istraživanju previše se u njega upisujući. Čitajući bilješke nailazila sam na mjesta u kojima donosim

pretpostavke za koje, osim svog prethodnog iskustva i znanja, nisam imala pokriće. Proširujući istraživanje na recentnu prošlost, prostornost i relacije te promatrajući zajednicu kao cjelinu, prilikom čega sam nastojala što detaljnije bilježiti sve što zapažam, čak i ono što se činilo efemernim ili potpuno nebitnim za spektar teme kojom se bavim, te kontinuiranim vraćanjem u čitanje bilježnica s terena, uviđala sam nova mjesta mojih pretpostavki koje sam putem rastvarala stavljajući ih u kontekst sakupljenog i sve opsežnijeg znanja o saljskoj zajednici. Uvidom u utjecaj mojega znanja proizašlog iz vlastitog iskustva otoka na proces istraživanja, otvoren je potpuno neočekivani prostor rastvaranja i propitivanja niza kategorija koje sam do tada percipirala fiksnima i neupitnima. Jedna od tih kategorija je i pripadnost koju u radu problematiziram upravo temeljem propitivanja vlastite pripadnosti proizašle iz pozicioniranja na terenu. Stoga etnografskom istraživanju pristupam kao procesu kreiranja i reprezentiranja znanja ili načina saznavanja baziranih na vlastitom iskustvu etnografa te načinima na koje se presijecaju sa predmetom istraživanja, a unutar kojega se integracija empirijskog istraživanja s teorijskim ili komparativnim interpretacijama društva i kulture temelji na dubinskom znanju dobivenom dugotrajnim boravkom na terenu kako bi se omogućilo poimanje i razumijevanje istraživanog društvenog fenomena (Atkinson, Hammersley, 2007: 151). Određena bivanjem na terenu, etnografska metoda neminovno intervenira u predmet svog istraživanja, a istraživačeva uvjetovanost vlastitim iskustvima te vrijednosnim, kulturološkim i sustavima znanja, ne samo da utječe na promatranje i prezentaciju zajednice koju istražuje već je s njome i u interakciji.

Moja potpuna uronjenost u zajednicu vremenom se sve više ispreplitala s ukupnošću mojih vlastitih iskustava, vještina, znanja i interesa, a navedeni su fokusi postajali sve izraženiji i jasniji. Amit (2000) navodi kako je, implicirajući fizičku prisutnost istraživača, narav predmeta etnografskog istraživanja takva da uključuje emocije, vrijednosti i motive (Amit, 2000: 12). Pristupajući ovome pothvatu vrlo osobno, u istraživanje sam kontinuirano upisivala sebe. Fokusirajući se na pjevanje i prostor Kornatskog arhipelaga, otvorila sam pristup svojim znanstvenim interesima koji su se, u kontekstu ovoga istraživanja, na početku činili malo vjerojatnima ili teško ostvarivima. Stoga zauzimam stav kako istraživač jedino putem vlastitog iskustva može prodrijeti u ono što Hastrup i Hervik nazivaju „tijekom intersubjektivnog ljudskog iskustva“ (Hastrup i Hervik 1994a: 9 prema Amit, 2000: 11). Metodologija ovoga istraživanja uvjetovana je okolnostima i iskustvom terena, a svijest o utjecaju na sugovornike i zajednicu, etičke odluke i način upisivanja promatranog u

etnografski tekst transformiraju nemogućnost provedbe potpune objektivnosti u analitički alat, što ovo istraživanje čini intersubjektivnim procesom, a refleksivnost i autoetnografiju njegovim konstitutivnim dijelovima. Pristupanjem kulturnome fenomenu iz pozicije osobne povezanosti s mjestom i identifikacijom koja me u određenoj mjeri već integrirala u zajednicu, omogućujem jedinstvenu etnografsku perspektivu sačinjenu od dubljih i suptilnijih uvida u istraživani fenomen.

2.3. Sekundarne tehnike i efemerno gradivo

Kratki zvučni zapisi koje sam povremeno snimala na terenu, isprva iz isključivo osobnog zadovoljstva, postupno su postali važan dio procesa tekstualnog prevođenja. Audiozapisi razgovora vođenih u manje formalnim situacijama bili su bogati zvukovima lokacija na kojima su nastali. Tijekom transkripcije, zvučna je pozadina često djelovala kao okidač sjećanja na mjesto razgovora, slike, mirise, neverbalnu komunikaciju i ukupnu atmosferu. Osim toga, niz zvučnih pejzaža – ljetno jutro u portu ispred knjižnice, cvrčci u borovoj šumi, rano popodne na Kornatu, proljetna kiša u luci – funkcionirao je i kao motivacijsko sredstvo i didaktičko pomagalo. Unatoč fizičkom odsustvu te prostornom i vremenskom odmaku, slušanjem ovih zapisa mogla sam gotovo osjetiti mirise, atmosferu i živopisno zamisliti prostor u kojem su snimljeni. Senzorni podražaji potaknuti zvukom prenosili su me osjetilno i mentalno u Sali, čiji je prostor u trenutku slušanja postajao jednako stvaran kao i onaj ureda ili doma u kojem sam se fizički nalazila.

Pozicija iz koje su ovi zapisi nastali – moje osobno iskustvo otoka, većim dijelom oblikovano u djetinjstvu – nije s vremenom nestala niti bila potisnuta. Naprotiv, sve se više ispreplitala s mojom istraživačkom perspektivom. Senzorni podražaji, poput mirisa noćurki u kasne ljetne večeri na putu do smještaja, budili su sjećanja na otok mog djetinjstva, koji i danas smatram domom. Senzorni podražaji i atmosfere poticali su i oblikovali moje iskustvo otoka te učvrstili moju identifikaciju s otokom, zbog čega je svako kratkotrajno i periodično bivanje u Salima bilo istovjetno osjećaju boravka na Rabu – odnosno osjećaju doma. Boraveći na terenu u intervalima od tri do sedam dana, s razmacima od nekoliko mjeseci između pojedinih posjeta, u vrlo kratkom vremenu razvila sam snažan, osobni odnos prema Salima. Uzajamnost i prihvaćenost koju su sugovornici prema meni iskazivali činili su me opuštenom u pristupu istraživanju i prepuštenom svakodnevici. Vremenom su naši razgovori postajali usputni i

sažetiji što im nije oduzimalo relevantnost. Dapače, u kratkim razgovorima koji se dogode primjerice tijekom susreta pri odlasku u dućan u malo riječi i neverbalne komunikacije razmjenjivali smo čitav spektar komentara, informacija i njihovih relacija. Takvi neformalni razgovori sredstvo su kontekstualiziranja etosa zajednice. Razmjenom znanja i iskustava svojstvenih životu na otoku te postizanjem neverbalnog komuniciranja istih, sa sugovornicima i ostatkom zajednice kreiram dijeljeno iskustvo utemeljeno na otočnom identitetu i iskustvu otoka, što je temelj intersubjektivnosti našega odnosa ali i mog osjećala pripadnosti mjestu istraživanja.

S obzirom na mnoštvo isprepletenih odnosa, digitalne alate i umreženost, u brojnim svakodnevnim i naizgled trivijalnim situacijama, poput *skrolanja* po društvenim mrežama, nailazila sam na objave svojih sugovornika i drugih dionika lokalne zajednice. Bilo da su se nalazile na osobnim profilima ili u lokalnim grupama, te su se objave izravno ili neizravno doticale Kornatskog arhipelaga. Arhivirajući ih u obliku snimaka zaslona, prepoznala sam da naizgled efemerni sadržaji – faktografski fragmenti, sjećanja, kontekst prostora i vremena te komentari na aktualna zbivanja u arhipelagu – mogu postati relevantni u procesu ispisivanja saljske arhipelaške prošlosti.

Pokušajem korištenja raznih etnografskih tehnika koje se često pretaču iz jedne u drugu i jedna s drugom preklapaju, istraživanje se ostvaruje kao niz nelinearnih procesa umreženih u relacijske odnose nestabilnih hijerarhija. Pristupajući istraživanju kao živom procesu koji nikada ne prestaje smatram kako etnografski materijal sakupljen za vrijeme istraživanja sačuvan u obliku bilješki, video i audio zapisa te fotografija, nije fiksan i ne prestaje činom zapisivanja ili stavljanja u folder. Umjesto toga, ovaj materijal ostaje dinamičan, podložan reinterpretaciji i novim uvidima s vremenom. Svako novo čitanje ili ponovno razmatranje tih materijala otvara mogućnosti za ponovno razlaganje i razmišljanje o prikupljenim kategorijama i fokusu, čime se aktiviraju nove mreže značenja i veza. Osim toga, svaki vizualni ili auditivni podražaj koji dolazi iz tih materijala ponovno pokreće sjećanja, što omogućava kontinuirani proces rekonstruiranja terena, unatoč vremenskom i prostornom odmaku. Utemeljen u fenomenološkom pristupu, ovaj proces naglašava subjektivno iskustvo i način na koji se značenje neprestano razvija i mijenja u odnosu na nove percepcije i razmišljanja.

2.4. Pisanje kao istraživački proces

Razmjere uranjanja u zajednicu, iskustva kojega sam proživjela i znanja koje sam stekla mogla sam u potpunosti percipirati tek tijekom suočavanja s prevođenjem četverogodišnjeg uranjanja u predmet i istraživanu zajednicu, a što se pokazalo i najtežim dijelom čitavoga pothvata. Razlaganje ukupnosti znanja o istraživanom u koncizni i strukturirani linearni prikaz koji k tome još mora biti oblikovan kao doktorski rad, te uopće njegova verbalizacija, u početku se činilo nemogućim. S problemom razdvajanja ukupnosti u kategorije svojstvene znanstvenom radu, suočila sam već pri samom pristupanju pisanja. Shvativši vrlo brzo kako je bolje pisati nestrukturirano nego uopće ne pisati, krenula sam zapisivati tokove misli onako kako su sami dolazili. Svaki je od zapisanih paragrafa otvarao relacije unutar kojih su sjedali do tada efemerni, zanemareni ili previđeni detalji koje sam, paralelno s pisanjem kategorizirala, analizirala, a nerijetko i mapirala. U komentarima zabilježene asocijacije i poveznice koje ću kasnije spajati i razrađivati rasle su proporcionalno s tekstom pa je čitavi ovaj proces bio kontinuirano prelaženje iz obuhvatnosti obuzimajućeg terena u suženu i strukturiranu formu teksta. Ispuštanje značajnih dijelova ukupnosti prilikom razlaganja u poglavlja bilo je neizbježno, a proces nije bio olakšan ni vremenskim ni prostornim odmakom. Svako suočavanje s tekstom bilo je suočavanje sa sobom. Ustrajanje na samodisciplini bio je značajno manje mentalno i emocionalno iscrpljujuće od suočavanja sa tek tada spoznatim razmjerima upisivanja sebe u čitavo istraživanje. Vrlo osoban odnos kojeg imam prema ovome pothvatu i svemu što on predstavlja i jest, proizlazi iz dugogodišnjeg nastojanja prilaženja poziciji u kojoj se danas nalazim, te lokaliteta istraživanja. Svako pristupanje tekstu bilo je emocionalno iscrpljujući proces suočavanja sa sobom koliko i svođenje proživljenog iskustva u znanstveni leksik. Pisanje teksta, kao ni ostali dijelovi istraživanja, nije linearno. Osim toga, prevođenje znanja i iskustva u tekst stvara nove kategorije i dodatne analize što pisanje čini i istraživačkim procesom.

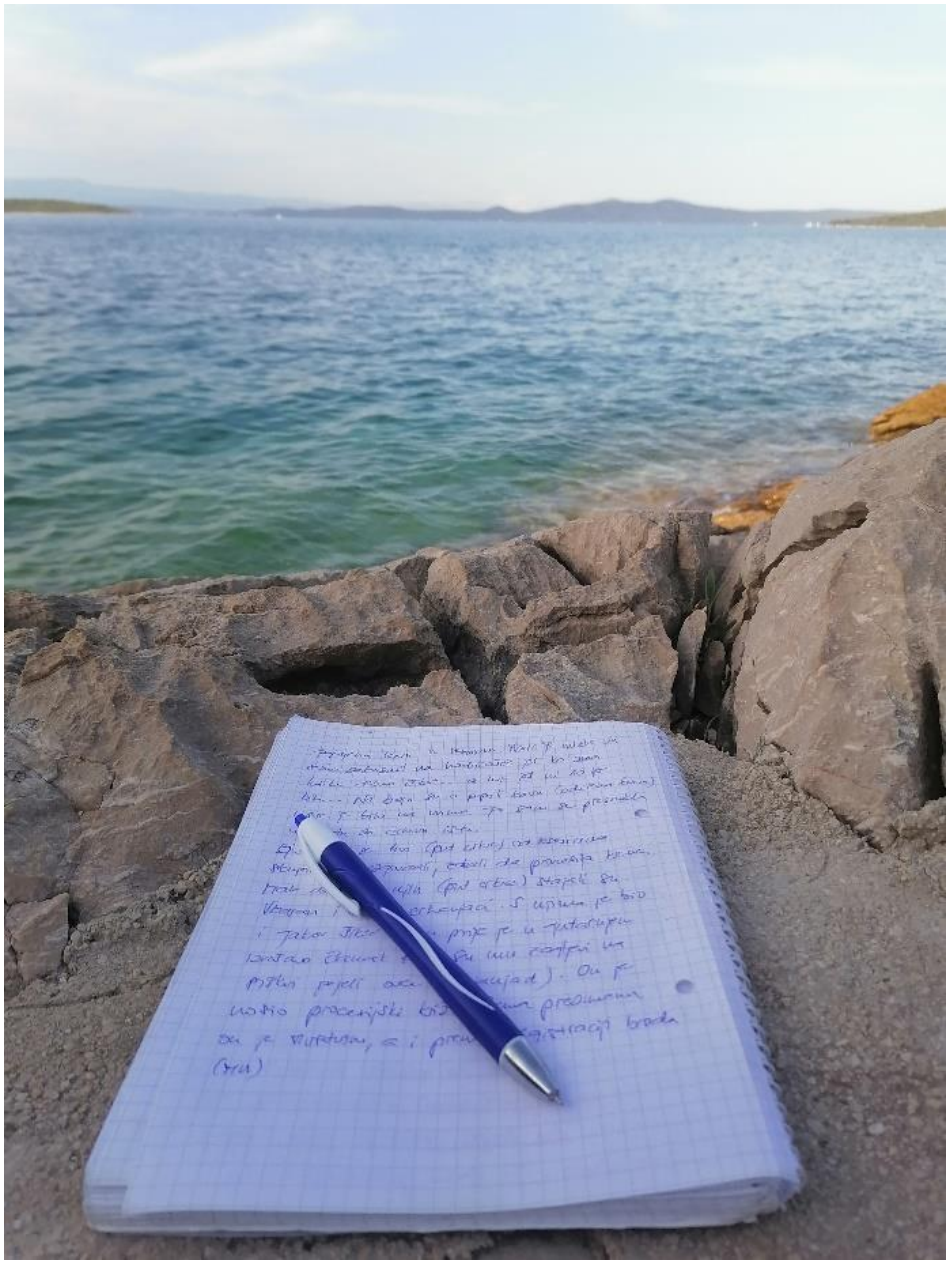

Slikovni prilog 4. Bilješke na terenu, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Duboko povezano s mojim osobnim iskustvom i odnosima sa sugovornicima, provedeno istraživanje zahtijevalo je kontinuirano preispitivanje vlastite pozicije u istraživačkom procesu, što je rezultiralo uvođenjem vlastite perspektive u tekst. Kada se u tekstu kombiniraju etnografski i autoetnografski elementi, tekst postaje osoban, intiman i povremeno poetičan prikaz cjelokupnog istraživačkog iskustva. Ovo ispreplitanje omogućava dublje razumijevanje istraživača kao aktivnog sudionika u istraživanju, čime se dodatno obogaćuje

interpretacija i prezentacija prikupljenih podataka, pri čemu tekst često balansira između znanstvenog i književnog izraza (Atkinson i Hammersly, 2007: 193).

3. Pristupi i teorijska polazišta

U analizi hodočašća oslanjam se na teorijski okvir Victora i Edith Turner (1978), koji ga smještaju u opoziciju društvenoj strukturi, polazeći od Lévi-Straussove teorije strukturalizma i Van Gennepova koncepta rituala prijelaza (Turner i Turner, 1978: 2). Središnji konstrukt njihovog pristupa čini communitas, spontano i neposredno zajedništvo, dok hodočašće definiraju kao praksu liminalnog karaktera (ibid. 1978: 32) Liminalnost, kao prijelazna faza između dvaju društvenih statusa, označava prostor u kojem pojedinac privremeno izlazi iz ustaljenih odnosa moći i društvenih normi. S obzirom na to da ono ne mijenja društveni status subjekta, hodočašće definiraju kao prividno liminalnu praksu karakteriziranu fragmentiranošću i marginalnošću (ibid., 1978: 323). Ostvarujući se izvan političkih i ekonomskih procesa, ovakve su prakse često eksperimentalne, utopijske i subverzivne, te izvedene i konzumirane od strane pojedinaca čiji je društveni status postojan (ibid., 1978: 323). Napuštajući svakodnevni život, on ulazi u simbolički i fizički drugačiji prostor, iz kojeg se kasnije vraća u društvenu strukturu. Turner i Turner naglašavaju dobrovoljni karakter hodočašća, u kojem svetište privremeno postaje središte duhovne obnove – mjesto gdje hodočasnik traži milost sveca, iskupljenje ili reafirmaciju vlastite duhovnosti (ibid. 1978:34).
Tijekom istraživanja samo je hodočašće prestalo biti fokalna točka istraživanja i postalo alat za promatranje odnosa zajednice i arhipelaga. Iako se fokus s hodočašća izmiče, prostornu pripadnost zajednice propitujem kroz njegove konstitutivne elemente pjevanja, komemoracije i plovidbe, čime istovremeno ocrtavam njegovu kompleksnost i višeslojnost. Postavljeno u suvremeni kontekst, poglavito u odnosu na recentne teritorijalne i administrativne promjene, ovo hodočašće reprezentira saljski odnos ne samo prema arhipelagu, već i prema posljedičnim, za ovu zajednicu paradigmatskim promjenama. Pristupajući sjećanju po uzoru na Halbwachsa društveno uvjetovanim, smatram kako se navedeni odnosi najjasnije reflektiraju u službenim komemoracijama, ali i nizu komemorativnih toposa koji se ostvaruju tijekom čitavog hodočašća. Halbwachs (2011) ističe da različiti društveni segmenti, svaki s vlastitom poviješću, razvijaju specifične memorije povezane s mentalnim znamenitostima karakterističnim za određene grupe. Analizirajući element pjevanja i zajednicu koja je njegov nositelj kao jednu od referentnih točki istraživanja, prikazujem na koji način pomoću materijalnih tragova, obreda, tekstova i tradicija iz prošlosti, a referirajući se istovremeno na sadašnjost, stvaraju topose sjećanja. Utoliko u analizu uključujem i pristup Eadea i Sallnowa

koji u svojem pristupu hodočašću ističu kako ono generira kulturne, socijalne i simboličke struktre te reflektira složene političke, društvene i ekonomske odnose unutar zajednica (Eade i Sallnow, 1991: 15).

S obzirom na to da istraživana praksa obuhvaća odnos zajednice i njezina prirodnog okruženja, fenomenološkom pristupu pridružujem i ekohistorijski okvir. Ekohistorijski pristup usmjeren je na dinamiku interakcije između prirodnih i društvenih sustava te na promjene koje iz nje proizlaze. Umjesto statičnog pogleda, on prirodu i društvo sagledava kao fluidan kolaž koji se kontinuirano mijenja pod utjecajem prostora, vremena te političkih i društvenih faktora. Ne promatrajući okoliš kao opoziciju kulturi, već kao njezina aktivnog sudionika, kroz rekonstrukciju nezapisane arhipelaške prošlosti Saljana, poseban naglasak stavljam na analizu političkih, društvenih, gospodarskih i ekonomskih promjena koje su oblikovale njihov odnos prema arhipelagu te na promatranje dinamike tog odnosa u suvremenom kontekstu. Pri tome proces njihova međusobnog oblikovanja sagledavam kroz koncept koji Nielsen (u Frykman i Giljs, 2003: 23) naziva znanjem „koje se dijeli unutar praktične tradicije“—kontinuiranim razvojem različitih zadataka. Takvo znanje nastaje kroz iskustvo koje oblikuje odnose među ljudima unutar specifičnog praktičnog konteksta. Budući da se razvija kroz međusobnu interakciju, može ga prenijeti samo oni koji u njemu aktivno sudjeluju i neposredno doživljavaju značenje određene stvarnosti (Frykman, Giljs, 2003: 33). Praktično znanje, proizašlo iz intersubjektivne realnosti, može se stoga definirati i kao „temeljno razumijevanje“ (ibid., 2003:33) specifičnih okolnosti i uvjeta.

Ističući okoliš, odnose te materijalne, društvene, gospodarske, ekonomske, kulturološke i političke uvjete u kojima se hodočašće odvija, a pritom se fokusirajući na senzorno, tjelesno i relacijsko iskustvo sudionika, naglašavam prostor, maritimnost i pripadnost—aspekte koji su u ovoj praksi neprestano promjenjivi, neodređeni, i relevantni. Neodređenost ovih aspekata odražava dinamičnost kulture, koju promatram kao proces „kontinuiranog ostvarivanja u kontekstu svakodnevice, kao nešto što grupe i pojedinci aktivno koriste i prilagođavaju kako bi se orijentirali, osjećali povezani, doživjeli svoju okolinu i utjecali na nju“ (ibid, 2003:29). Proučavanjem međuodnosa saljske otočne zajednice i njenog okoliša te utjecaja tog odnosa na mrežu povezanosti s neljudskim organizmima i elementima, polazim od pretpostavke kako je tijek saljske arhipelaške prošlosti u jednakoj mjeri oblikovan i živim i neživim sustavima. Ključnim elementima analize smatram perspektive pojedinca i zajednice, pri čemu se fokusiram na značenja, pretpostavke i ideje koje zajednica ima o svom okolišu, odnosno

arhipelagu, kao i na načine na koje ih izražava unutar različitih aspekata kulture, s posebnim naglaskom na hodočašće. Uzimajući u obzir cjelovitost sustava i njegovu kontinuiranu promjenu, smatram da je „ljudsko i materijalno okruženje u kojem se značenje, kroz kontinuiranu aktivnost, stvara, nešto s čim se razmišlja, a ne nešto o čemu se samo razmišlja“ (ibid., 2003:37). Povijest i okoliš stoga čine polazišne točke istraživanja i kreiranja konteksta, dok su društvene i kulturne prakse alati koji omogućuju otkrivanje i razumijevanje bivanja zajednice.

S obzirom na to da je Jadransko more dio Mediterana, temeljne pretpostavke istraživanja oslanjam na Braudelovu (1997) te ekohistorijsku analizu Hordena i Purcella (2000). Polazeći od prirodnih specifičnih karakteristika, Braudel raspravlja o značajnom utjecaju prirodnih uvjeta na društvene i kulturne osobitosti Mediterana. Analizirajući povijesti glavnih centara moći tog prostora, on Mediteran promatra kao cjelinu, u okviru univerzalnih zakonitosti i sustava. Lokaliteti i zajednice izvan tih centara moći koje su u njegovim analizama ostali zanemareni ili tek usput spomenuti, temelj su Hordenove i Purcellove analize Mediterana. Lokaliteti i zajednice izvan središnjih centara moći, koji su u Braudelovim analizama ostali zanemareni ili tek usput spomenuti, čine temelj Hordenove i Purcellove analize Mediterana. Sagledavajući povijest tog područja kroz relacijske odnose malih zajednica i njihovih okoliša, ovi autori uvode termin mikroekologija. Naglašavajući njihovu međusobnu premreženost, oni dovode u pitanje pretpostavku o univerzalnosti Mediterana, te otvaraju nova epistemološka pitanja o percepciji prostora. Govoreći o povezanosti mikroekologija, ističu kako je u geografskoj tradiciji antike kopno bilo oblikovano morem, a ne obrnuto, kako to danas obično razumijemo. Razlog tome, prema njihovim riječima, leži u činjenici da je more u tom razdoblju bilo sredstvo komunikacije (Horden i Purcell, 2000: 133). Svoj pristup ovi autori temelje na promatranju Mediterana kao „obrnutog poluotoka”, pristupajući mu na način da sagledavaju more kao njegov centar, a kopno, odnosno zaleđe, kao periferiju (ibid., 2000: 133). Promatrajući ga iz pozicije saljske zajednice, Kornatskom arhipelagu pristupam kao mikroregiji unutar koje nastaju specifični gospodarski, ekonomski, društveni i kulturološki odnosi. Interakcija čovjeka i njegova okoliša kao jednako aktivnih dionika implicira utjelovljeno iskustvo. Isprepletenost između tijela i svijeta, koja se ostvaruje putem taktilnih, senzornih i praktičnih odnosa s prirodnim okruženjem, nije statična, već je prostor kontinuiranog pojavljivanja novih kombinacija niza dinamičnih sekvenci akcija i interakcija koje oblikuju sadašnjost, a koja reflektira kulturu u praksi (Maddrell i Scriven, 2016: 303).

Kroz odnos Saljana s prostorom Kornatskog arhipelaga, čije su teritorijalne granice promijenjene pod utjecajem globalnih ekonomskih, društvenih i političkih kretanja, naglašavam kako razgraničavanje prostora svojstveno dvodimenzionalnosti karte, značajno utječe na društvene i kulturološke prakse zajednice. Krećući od Bourdieuovog koncepta habitusa (1977), koji opisuje tjelesne navike, ukus i stavove, oblikovane kroz prošlost, ali se u interakciji s društvenim i ekonomskim uvjetima manifestiraju u sadašnjosti i protežu prema budućnosti, smatram da se pripadnost oblikuje kroz svakodnevne prakse koje uključuju taktilne, senzorne i praktične odnose s prirodnim okruženjem. Problematizirajući pripadnost kroz primjer hodočašća, promatram je kao koncept koji se ostvaruje temeljem prostora, mobilnosti i kulturne identifikacije (Hermann, Kempf, van Meijl, 2014).

Obzirom da se taktilni, senzorni i praktični odnosi ostvaruju putem doticaja s okolišem, maritimnost određujem ključnim konceptom istraživanja. Proizašlo iz specifičnih lokalnih prostornih uvjeta ovo je hodočašće određeno plovidbom te samo po sebi specifična praksa. Polazeći iz etske perspektive, te uzimajući u obzir kako je more „osnovni resurs i odrednica lokalnog života, ekonomije, kulture i religije“ (Katić, McDonald, 2020: 3), Katić i McDonald putovanje ljudi ili ikona brodom na lokaciju koja s objektom ili mjestom hodočašća ima povijesne i/ili veze utemeljene u folkloru, određuju ključnim strukturnim elementom hodočašća. Za njih maritimni karakter hodočašća, izuzev geografske, odnosno uvjetovanosti morem, podrazumijeva „odnos između vjerskih uvjerenja pomoraca, promjena svakodnevnog života, turizma, naslijeđa, migracija, ali također u nekim slučajevima i nacionalnog identiteta, političke ekonomije te institucionalizacije i nasljeđivanja praksi i mjesta“ (ibid., 2020: 3). U ovome radu tome dodajem emsku perspektivu što mi je omogućeno mojim osobnim iskustvom otoka. Polazeći od pretpostavke kako maritimnost proizlazi iz složenih i promjenjivih skupova „odnosa između otoka, mora i brodova” (Mahajan, 2013: 9) koji zajedno stvaraju posebne društvene, kulturne ili ekološke fenomene, te fokusirajući se na iskustvenost, senzornost i utjelovljenost plovidbe kao i vlastita iskustva i znanja vezana uz bivanje na otoku, moru i brodu, konstruiram maritimnost kao fluidan konstrukt - utjelovljeno relacijsko znanje koje se kontinuirano ostvaruje iz odnosa zajednice i prostora određenog morem (Valovičić, 2024: 1).

4. Sali

Moji odlasci u Sali bili su različitih vremenskih intenziteta i odvijali su se prije, tijekom i nakon hodočašća. Raspoređivala sam ih ovisno o potrebama i fazama istraživanja, ali i uzimajući u obzir ritmove saljske zajednice. Obuzimajući sezonalni karakter turizma određuje temporalne ritmove svih obalnih i otočnih zajednica, pa tako i ove. Duge i statične zime te kratka i hektična ljeta, već su odavno zamijenili svakodnevicu određenu agrarnim, stočarskim i ribolovnim ritmovima. Iako se, s pozicije kopna, čini kako je Dugi je otok još uvijek relativno lišen masovnosti turizma, prosjek od oko 10 tisuća posjetitelja dnevno, prema riječima jedne od turističkih radnica, ipak je značajan pritisak na otočnu infrastrukturu. Iako je većina saljskih polja danas neobrađena, pojedine poljoprivredne kulture poput maslinarske, i dalje su važan aspekt otočnoga života. Saljska se zato svakodnevica danas kreće uglavnom na razmeđi agrarnih i ritmova turizma koji određuju sezonski polaritet godine. Zbog toga sam odlaske na teren, u kojima mi je bila potrebna pažnja i vrijeme raznih dionika zajednice, odrađivala početkom lipnja kada su već svi vani jer je vrijeme toplo i obavljaju razne poslove oko sezone koja je već počela ali još ne konzumira čitavo njihovo vrijeme, ili tijekom prosinca kada nema priprema za sezonu niti radova na zemlji, a dan je kratak pa su ljudi u njegovom drugom dijelu slobodniji i dostupniji za razgovor. Osim toga, namjera mi je bila i doživjeti zajednicu unutar oba temporalna polariteta.

Premda se prvi istraživački teren odvijao krajem lipnja, vremenske prilike bile su nepovoljne – puhala je južina, a more je bilo nemirno, zbog čega je moja prva bilješka bila *predugo sam na kopnu, ginganje broda mi je izazvalo nelagodu koja je nestala tek nakon 15ak minuta*. Nemirno more zaustavilo je rojenje mojih misli i odvuklo mi fokus na podražaje izazvane nestabilnim okolišem u kojem sam se nalazila. Brzobrodska veza Zadar-Sali pristaje u saljski Porat, administrativni i društveni centar Sali, pa je moj dolazak oko podneva bio direktno uranjanje u saljsku lipanjsku svakodnevicu. Mala duboka lučica sa šarolikim spektrom zbijenih objekata vrvjela je životom. Niz impozantnih kuća raznih boja i fasada raščlanjenih balkonima apartmana prekida oronula zgrada Mardešićevog bivšeg pogona iz koje se tvornica iselila početskom 80-ih godina prošloga stoljeća, a u čijem prizemlju je smješten Maritimo, kultni saljski kafić. U produžetku nekadašnje Mardešićeve infrastrukture nalaze se Pošta, Općina, Ljekarna i prodajna točka za brodske karte. U bivšoj upravnoj zgradi Tvornice za preradu ribe, koja je, prema spomen-ploči na pročelju, imala značajnu ulogu tijekom Drugog

svjetskog rata, danas se nalazi samoposluga jednog od mnogobrojnih generičkih trgovačkih lanaca. Zgrada s dvije palme na ulazu doima se kao simbolički stilizirani prikaz, koji u sebi sažima dinamične procese i transformacije oblikovane povijesnim okolnostima novijeg doba.

Slikovni prilog 5. Brodice u Saljskom portu, prosinac 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

U pozadini omeđene uskim uličicama, zbijene su stare kamene kuće do kojih vodi prolaz s druge strane omeđen nekadašnjom upravnom zgradom Mardešića. U nastavku niže se trošno zdanje okupirano reklamama i menijima koje je tijekom ove četiri godine prenamijenjeno u riblji fast food. Iza njega smješten je restoran, a u produžetku se smjestila poznata saljska knjižnica. Tržnica koja se nalazi nasuprot Pijažolovog mula ima mnogostruke uloge tijekom godine i često se transformira u portulanski trg na kojemu se odvijaju razne manifestacije. Ostatak porta mješavina je napuštenih, kuća u kojima se živi, i onih prenamijenjenih u ugostiteljske ili objekte čija je namjena vezana uz turizam, poput turističke zajednice i niza restorana, dok se na samome kraju druge obale porta nalazi tvornica Mardešić.

Slikovni prilog 6. Bivše zgrade tvornice Mardešić danas, snimljeno 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Pregršt malih brodica natiskano je u luci, uz jedrilice i manje jahte, a na pojedinim dijelovima rive nalaze se mehanički dijelovi većih brodova i ribarske mreže. Riva je istovremeno i šetnica i cesta i trg. Mačke, ljudi i automobili, nalaze se na njoj istovremeno. Iz, na prvi pogled, kaotičnih vizura vidljiva su povijesna razdoblja i recentni procesi. Poslijeratna tranzicija i privatizacija te prelazak u liberalni kapitalistički društveni i ekonomski model na ovome se mjestu vrlo jasno vide. Njihove su reperkusije vrlo žive i i danas imaju značajan utjecaj na ovu malu otočnu zajednicu. Ribarstvo, industrija i turizam egzistiraju istovremeno i mogu se osjetiti vizualnim, ali i senzornim podražajima poput zvukova i mirisa Porta. U kakofoniji stranih jezika jasno sam razabrala razgovore lokalaca koji se isprepliću oko vremena, vjetra, ulova, broda, *fabrike* i slično. Ono što sam, uronjena u vizualne i zvučne podražaje Porta, prvo primijetila jest prisutnost zajednice u ovom prostoru i njegovu dvostruku ulogu – privatnog i javnog prostora. Područje Porta, za razliku od starih jezgra mnogih otočnih i primorskih mjesta i gradova pogođenih turistifikacijom i procesom gentrifikacije, i dalje ima svoje stanovništvo. Ono se prema ovome prostoru odnosi kao prema

Slikovni prilog 7. Detalj iz Saljskoga porta, prosinac 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

svojem osobnom prostoru pa su tako klupice i stepenice u portu mjesta društvenosti domaćega puka čak i unatoč turističkoj prenapučenosti. Iako prostorno malen, u kulturološkom i simboličkom smislu Porat ima veliki značaj jer ga zajednica koristi kao mjesto društvenosti i pozornicu na kojoj se odvija svakodnevni performans u kojem se uloge glumca i promatrača kontinuirano izmjenjuju. Zbog toga i samo bivanje u Portu otvara mogućnosti susreta i razgovora pa sam najveći dio vremena provodila upravo na tom području, pokušavajući uroniti u otočnu svakodnevicu.

Već s prvim dolaskom u Sali osjetila sam se dobrodošlo i ugodno, a svaki idući dolazak potvrđivao je jednu od mojih najranijih bilješki kako je *zajednica otvorena, razgovorljiva i suradljiva.* To se pogotovo odnosilo na žene čija auditivna prisutnost i nadmoć je brzo bila predmet moje pažnje. *Žene su jako prisutne u javnom prostoru i jako su glasne* jedna je od mojih ranijih bilješki nakon čega sam počela primjećivati i njihovu svakidašnju fizičku prisutnost u javnom prostoru, tjelesnu opuštenost, povremenu nadmenost i karakterni stav. Lokalno se stanovništvo u razgovorima često referirano *Kornat* čak i kada nisu govorili o

ribarstvu, a što upućuje na postojanje intimnog i dubljeg sloja ribarske prošlosti te na kontinuitet odnosa zajednice i ovoga prostora.

Slikovni prilog 8. Gusti raster kornatskog otočja, snimljeno tijekom plovidbe prema Piškeri 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Fragmentarno zapisana povijest tih odnosa nije umanjila prisutnost Kornata u kolektivnoj svijesti otočne zajednice. Odnos zajednice i arhipelaga dodatno učvršćuje njegova prirodna geografska povezanost s jugoistočnim dijelom Dugog otoka – s vidikovaca poput vrha Bluda ili najviše točke Telašćice, Grpašćaka, otvara se pogled na gusti raster Kornatskog otočja.

5. Kontekst mjesta Sali, Piškere i Kornatskog arhipelaga

Nekada jedinstveno kopno, Dugi otok i Kornatsko otočje čine geografsku cjelinu koja se proteže od sjeverozapada Dugog otoka do zadnjeg jugoistočnog kopna pred otokom Žirjem. Kao i većina otoka istočne obale Jadrana, ovo se otočje pruža u smjeru položaja Dinarida, od sjeverozapada prema jugoistoku. Naseljavanju Dugog otoka pogodovale su specifične geomorfološke odlike terena koja su, iako istovjetna obilježjima jadranskog obalnog područja, dodatno uvjetovana izloženosti otvorenom moru. Dugotrajne suše, jaki vjetrovi i nevremena na ovome su području više pravilo nego iznimka pa blage zime, topla ljeta i lokalni vremenski ekstremi tvore specifične mikroklimatske uvjete koji svojim utjecajem na okoliš i način njegove upotrebe određuju odnos zajednice i prostora. Porozno vapnenačko tlo Dugog otoka, uglavnom obraslo makijom sa šumama hrasta crnike i bora, te malim poljima plodne zemlje crvenice, pogodne za obradu i uzgoj poljoprivrednih kultura (Magaš, 1993: 24), ne obiluje vodom (Magaš, 1993:22). U lokalnim mikroklimatskim uvjetima, malobrojne su lokve bile značajne odrednice otočne egzistencije. Iako su se tijekom povijesti zbog raznih utjecaja pomicala, mjesta obitavanja uvijek su bila uvjetovana blizinom plodne zemlje te čiste i pitke vode. Vanjska strana Dugog otoka određena je visokim stijenama koje se spuštaju okomito na morsku površinu poniruć u njenu dubinu. Od pučinskih stijena prema sjeveroistočnoj obali teren otoka se spušta, pa su šume, plodna polja i suprotna obala otoka poprilično zaštićeni od jakih pučinskih morskih strujanja i utjecaja vjetrova. Vanjska, sjeverozapadna obala otoka naseljena je samo na njegovom krajnjem sjeveru gdje su se, u dubokim, šumovitim, i od pučinskih struja i utjecanja zaklonjenim uvalama, smjestila naselja Soline, Veli Rat i Verunić. Većina otočnih naselja smjestila se duž sjeveroistočne obale, od Božave na sjeveru, Dragova, Brbinja, Savra u središnjem dijelu, te Luka, Žmana, Zaglava i Sali na južnom dijelu otoka (Čuka, 2006:64). Dužina obalne linije od 170,7 km2 i ukupna površina od 114,44 km2, Dugi otok danas čini sedmim po veličini naseljenim otokom u Hrvatskoj, a drugim na području sjeverne Dalmacije i Zadarske županije kojoj upravno pripada (Statistički ljetopis, https://podaci.dzs.hr/media/wsdkedwa/sljh2018.pdf, 2018). S ukupno 1772 stanovnika (Državni zavod za statistiku. www.dzs.hr (15.8.2021), Dugi se otok danas prostorno odnosi na matično kopno s navedenih 11 naselja i otok Zverinac.

Iako dijeli iste mikroklimatske uvjete, geomorfološke odlike terena južno od Dugog otoka nešto su ekstremnije. Vanjski otočni niz Kornata sastavljen od niza manjih otočića, određen je, kao i vanjska strana Dugog otoka, visokim strmim stijenama. Njegova su međutim kopna

Slikovni prilog 9. Plovidba prema Piškeri i pogled na Kornatske *strmce*, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

krške goleti bogate oštrim poroznim kamenom i niskim raslinjem te izuzetno siromašna vodom i plodnom zemljom zbog čega se čitavo područje i danas smatra „negostoljubivim". Iako ne obiluje zelenim površinama i vodom, male zelene oaze mogu se mjestimično pronaći na nekoliko manjih otoka, kao i duž otoka Kornata, u čijoj se unutrašnjosti nalaze dvije veće lokve okružene većim plodnim poljima. Plodnom zemljom obiluju otoci Katina i Žut u neposrednoj blizini jugoistočnog dijela Dugog otoka. Ove njegove značajke karakteriziraju ga nepogodnim mjestom za život, a zbog slabe arheološke istraženosti smatra se kako je, za razliku od Dugog otoka, tijekom prošlosti bio uglavnom nenaseljen. S obzirom na nekadašnju spojenost, te kasnije nastale uske, relativno plitke i zaklonjene prolaze Malu i Velu Proversu, otok Katina i sjeverozapani dio otoka Kornata bili su lako dostupni zajednicama jugoistočnog dijela Dugog otoka, baš kao i otok Lavdara i Žut na sjeveroistočnoj strani otočja. Ljudska

prisutnost na području ovoga „negostoljubivog" otočja, dokazana je brojnim arheološkim pronalascima.

Slikovni prilog 10. Pučina. Autorica fotografije Petra Valovičić.

Nalazi koji su otkriveni na području Dugog otoka potvrđuju njegovu naseljenost u kamenom, brončanom i željeznom dobu, pri čemu njihova slojevitost ukazuje kako je kontinuitet njegove naseljenosti značajno uvjetovan morem, odnosno ribolovom (Batović, 1993: 125, Skračić, 1993). Batović (1993: 125) najranije nalaze smješta u starije kameno doba, kada su se ljudi bavili lovom i ribolovom, a gradine i grobne humke u brončano i željezno doba. Gradine i grobišta koja se obično oko njih nalaze ukazuju na promjenu načina organizacije života zajednice. Smještajući se na uzvisinama sa kojih se dobro mogla vidjeti okolica, gradinska naselja pretpostavljaju učestale napade i potrebu za obranom naselja i kontrolom zemlje i mora što ukazuje na početak obrađivanja zemlje i bavljenja poljoprivredom te trajno naseljavanje jednog mjesta (Batović, 1993: 144). Grobišta iz ovoga razdoblja pronađena su i na otocima Lavdari i Mrtovnjaku (Magaš, 1993: 25) koji se nalaze u neposrednoj blizini

Dugog otoka, a što ukazuje na kontinuitet korištenja susjednih kopna. U navedeno razdoblje smještaju se toponimi koje i danas nalazimo na prostoru otočnog kopna te, još važnije, na mjestima dodira mora i obale (Skračić 1993: 81). To, osim na kontinuitet naseljenosti otoka, ukazuje i na kontinuitet bavljenja ribolovom. Prema Batoviću (1993: 102), prvi nazivi pod kojima se spominje Dugi otok predilirskog su ili ilirskog korijena, Tilagus, Sale i Pizuch. Obzirom da se radi o toponimima na krajnjem jugoistočnom dijelu otoka, današnjoj Telašćici, Salima i Pizuhu, može se zaključiti kako je ovaj dio bio najpovoljniji za život i stoga prvi naseljen. Razvedenost jugoistočnog dijela sjeverozapadne obale dodatno zaštićene visokim stijenama, pogodovala je, s pitomim obalama podno plodnih polja i vode, razvoju naselja. Najveći broj toponima ribolovnih područja nalazi se upravo na ovom dijelu otoka (Skračić, 1993:77). Na mjestu dodira mora i kopna Skračić definira toponomastičku građu vezanu uz djelatnosti na obali poput ribolova i navigacije, a potvrđuju ga materijalni ostaci pronađeni na području uskog obalnog pojasa (Skračić, 1993:81). Prema brojnosti toponima obalni pojas nalazi se na drugom mjestu odmah iza naselja što govori u prilog zastupljenosti ribarstva od najranijeg doba (ibid, 1993:80). Kontinuitet, obilježja i i rasprostranjenost ribolova može se, prema Skračiću, pratiti u nazivlju ribarskog alata u kojem je vidljivo jezično raslojavanje od predilirskog i ilirskog doba do danas, ali i u toponimima na tankoj liniji dodira mora i obale (ibid. 1993: 77). Strma i nerazvedena pučinska strana otoka nije bila pristupačna ribarima koji su more svladavali pogonom vjetra i vlastitih ruku. Za razliku od dubokog i otvorenijeg mora sa jakim morskim strujama, blizina obale je označavala sigurnost. Ribarenje se stoga odvijalo s kopna, odnosno obale ili u njenoj neposrednoj blizini, u zaštićenom i plitkom moru korištenjem mreža potegača (ibid, 1993:80). Toponim *loišća;* označava plitku uvalu s ravnim dnom pogodim za povlačenje mreža (ibid, 1993:81), a prisutan je u uvali Telašćica i otoku Levrnaki (uvala Lojena), što ukazuje na korištenje ovih lokaliteta u svrhu ribolova (Skračić, 1995: 321). Osim toga, definirajući naziv pučinskog otoka Jadra, smještenog na polovici arhipelaga kao hidronim koji označava izvor ili mjesto s vodom smješteno izvan naselja, te datirajući ga u pred antičko razdoblje, Skračić (1993:86) ukazuje na rano prisustvo čovjeka i na udaljenijim otocima.

U antičko se doba naselja sve više orijentiraju na zone plodnih dijelova otoka, a dolaskom rimskog imperija gospodarstvo otoka se unaprijedilo i to prvenstveno iskorištavanjem mora i kamena. U prilog tome govori i Skračićev zaključak kako, za razliku od ribarstva, u obradivim česticama Dugog otoka romanski leksem ne postoji (Skračić, 1993:79). Rimljani

su Dugi otok oblikovali u gospodarsko i prerađivačko područje pa iz ovog razdoblja datiraju prvi pogoni za preradu prirodnih dobara; ribogojilišta o kojima svjedoče nazivi vezani uz ribarstvo[3] te solane i kamenolomi o čijoj prisutnosti, uz etimološke, svjedoče i brojni materijalni ostaci (Skračić, 1993:79). Solane toga razdoblja nalazile su se u većim uvalama okrenutim prema sjeverozapadu, Solinama i Brbinju, dok su se ribogojilišta pretežno nalazila na obalnom pojasu jugoistočnog dijela sjeverozapadne obale (Magaš, 1993: 25). Koristeći prirodna obilježja mikrolokaliteta na ovome otočnom prostoru, Rimljani su donijeli značajno gospodarsko poboljšanje ali i rasprostiranje upotrebe prostora. Od tri kamenoloma, dva su se nalazila na udaljenijim susjedim kopnima, otocima Lavdari i Maloj Lavdari (Magaš, 1993: 25).

O upotrebi susjednih otočnih kopna kao gospodarske, ekonomske i društvene cjeline toga doba svjedoče rimske ladanjske kuće, *villae rusticae,* čiji ostaci su i danas vidljivi na krajnjem jugu uvale Telašćica, odnosno lokalitetu Mala Proversa. Ta je villa danas gotovo potopljena što ukazuje na činjenicu kako je još u doba antike na toj točki Dugi otok bio gotovo spojen uskom uskom prevlakom[4] s otocima Katina i Kornat[5] (Magaš, 1993: 25), a zbog lokaliteta *vivarija* koji se nalazi u neposrednoj blizini, smatra se kako je su prolaz proširen od strane Rimljana kako bi se utjecalo na povećanje ulaza ribe (Magaš, 1993: 25). Materijalne ostatke iz razdoblja antike Filipi (1977:182) locira na otoku Jadra. On govori kako su zidovi ispod površine mora „iz rimskih vremena ali su uslijed poniranja kopna tokom dva milenija dospjela pod more", zaključujući pri tome kako je već tada otok Jadra bio „baza kornatskog ribolova", a što potkrepljuje neposrednom blizinom otoka Lavse za kojeg se sa sigurnošću može reći da je na njemu bila solana iz antičkog doba Filipi (1968: 975). Njegovu pretpostavku djelomično pobija činjenica kako se sve do 16. stoljeća ribarilo sa ili u blizini obale te kako na području Kornatskog arhipelaga nisu pronađeni tragovi trajnog naseljavanja. Ipak, u obzir treba uzeti predantičko porijeklo imena otoka Jadro (Skrčić, 1993: 86) na kojemu se doista nalazi više jama s pitkom vodom kao i činjenicu da doista postoji mogućnost materijalnih ostataka ali da se oni nalaze ispod površine mora. Danas antički ostaci na području otočja ukazuju na poniranje kopna i dizanje morske razine koja je značajno

[3] *Saular, vivarij* (Skračić, 1993:79).

[4] Pretpostavka je kako je Dugi otok bio spojen s otokom Kornatom za vrijeme Aristotela (Nacionalni park Kornati, www.np-kornati.hr, 15.8.2021).

[5] Otok Kornat površine 32,44 km2, najveći je otok u arhipelagu te je čitavo područje nazvano po njemu (Nacionalni park Kornati, www.np-kornati.hr, 15.8.2021).

promijenila izgled i upotrebu prostora, pa dok se podmorje obalnog pojasa Kornatskog arhipelaga ne istraži, o ranoj naseljenosti otoka Jadra može se samo pretpostavljati.

Slikovni prilog 11. Karta jugoistočnog dijela Dugog otoka i Kornatskog arhipelaga s prikazom mjesta Sali i uvale Piškera.

Gradine i gorobni humci na Lavdari, antički ostaci, te toponimi istovjetni onima na jugoistočnom dijelu Dugog otoka, pretpostavljaju ljudsko prisustvo na prostoru kornatskog arhipelaga od najranijih razdoblja. Za pretpostaviti je kako su gusti raster otočja i niža razina mora zbog koje su neka kopna bila spojena ili bliža, unatoč svom pučinskom smještaju, dopuštao dugootočkoj zajednici relativno daleke plovidbe duž obala Kornata. Iako je, gotovo u potpunosti lišeno osnovnih egzistencijalnih uvjeta, otočno tlo u određenim periodima korišteno kao resurs, najveći značaj imale su arhipelaške obale. Mjesta dodira s morem, ispod čije površine se skriva egzistencijalna uvjetovanost otočja, nude odgovor na nepoznanicu ljudske prisutnosti u ovom "negostoljubivom" krajoliku. Uvjetovano specifičnim krškim reljefom, gusto raspoređenih 150 otoka, otočića i hridi smještenih u dubokom i otvorenom moru, arhipelaško more, bogato ribljim fondom, predstavljalo je ključni egzistencijalni resurs za otočne zajednice u njegovoj neposrednoj blizini.

Kako su otočani tijekom srednjeg vijeka kombinirali ribarstvo i poljoprivredu, najpogodnija mjesta za život bila su ona s plodnim poljima smještenima iznad ili u blizini prirodno zaklonjenih uvala, idealnih za ribolov (Skračić, 1993:79). Oblikovanje današnje mreže

otočnih naselja povezano je s promjenama u načinu života. Tijekom srednjeg vijeka Dugi je otok bio pod upravom zadarske komune koja je, kako je vidljivo na karti Contado di Zara: parte della Dalmatia,Vincenza Marie Coronellija iz iz 1688. godine, obuhvaćala uski obalni pojas od Nina na sjeveru do mjesta Drage na jugu pri čemu se unutrašnja granica pružala uz obalu Vranskog jezera, te od otoka Oliba, Silbe i Premude na sjeveru, do današnje Kurba Vele na jugu. Obalni i otočni posjed *de facto* je bio značajno veći od posjeda u zaleđu grada, pa bi se moglo kazati kako je komuna većim dijelom bila maritimni nego kopneni teritorij.

Slikovni prilog 12: Karta Contado di Zara: parte della Dalmatia, Venezia, Vincenzo Maria Coronelli, 1688. godina, Sign. 212162 GK S-2. Znanstvena knjižnica Zadar.

Razvedeni zadarski arhipelag gustog rastera i za vrijeme je antike bio ager jakog centra na obali, antičke Iadere. Mnogi autori (Skračić, 1993: 78, Čuka i Faričić, 2020: 136) to potvrđuju činjenicom kako se na niti jednom od otoka nije razvilo antičko naselje u smislu njegova upravnog centra, a na Dugom se otoku nije razvilo ni antičko naselje prema kojemu bi se otok

nazivao[6]. Kako bi osuvremenila do nekadašnju antičku Iaderu i razvila je u centar moći navedenoga teritorija, zadarska je komuna često otočna zemljišta prodavala bogatim plemićima (Skračić, 2001: 297), a ta se praksa nastavila i dolaskom mletačke vlasti početkom 15. stoljeća kada je teritorij komune često i davan pojedincima na korištenje, odnosno u zakup. Tada su mnogi dijelovi otoka dani na korištenje zadarskim patricijima i samostanima (Petricioli, 1993). Zadarska je komuna svoj teritorij tretirala kao svoje vlasništvo, a obzirom da se većim dijelom odnosi na otoke, ovakvo je upravljanje otočane učinilo kolonima, odnosno najamnim radnicima zadarskih veleposjednika. Kako bi od njih profitirali, veleposjednici su otočne posjede davali otočanima u podzakup čime su riješili problem održavanja zemlje i stjecanja dobiti. Većina otočnog stanovništva bili su *kmeti,* najamni radnici koji nisu bili vlasnici zemlje na kojoj su živjeli i koju su obrađivali. Osim na jugoistočnom dijelu Dugog otoka, Saljani i Zaglavci obrađivali su zemlju na većim otocima arhipelaga na kojima se nalaze plodna polja, te su među njima i ribarili.

Velikim dijelom zemljišta Dugog otoka raspolagao je samostan svetog Krševana, a pripadala su mu i određena lovišta ribe. O odnosu komune prema otocima i početku zauzimanja dugootočkog posjeda od strane samostana, svjedoči Listina iz 995. godine kojom zadarski prior Madija nagovara gradske plemiće u čijem su vlasništvu dijelovi otoka, da, tada tek osnovanom, benediktinskom samostanu sv. Krševana ustupe dio ulova. (Basioli, 1963: 394). Vlasništvo nad ribarskim lovištem podrazumijevao je uzimanje četvrtine ulova s tog područja, a kako se plemići nisu nikako mogli dogovoriti oko podjele ulova to je bio uzrok mnogih svađa i sporova, na kraju i namjere zadarskog priora da im oduzme vlasništvo nad lovištima na otoku Molatu i u saljskim uvalama Telašćica, Citorij i Magrovica (Basioli, 1963: 394). Ustupiti dio ulova podrazumijevalo je dati vlasništvo nad lovištem pa je, obzirom na loše materijalno i financijsko stanje novonastalog samostana, prior plemiće učinio njegovim pokroviteljima i dobrotvorima Prebacivanjem vlasništva nad otočnim posjedima zbrinut je samostan i mirno su riješene razmirice među gradskim bogatim plemstvom. Istovremeno, uvjeti života i rada dugootočkih ribara ostali su uglavnom isti (Basioli, 1963).

Socijalni status otočana ogleda se u arhitekturi naselja. Smješteno iznad uvale Salšćica, „na ravnoj uzvisini podno blagih brežuljaka Ranjkovice i Vrška te strmijeg Košćaka, koji naselje štite od najopasnijeg vjetra – bure" (Oštrić, 1993: 326), mjesto Sali bilo je sačinjeno od

[6] Dugi otok se tijekom povijesti spominje pod mnogim nazivima. Neka od njih su *Pizych* (10. st.), *Tilagus* (12. st.), *Insula Magna* (13. st.), *Veli otok* (15. st.), *Isola di Sale* (19.st.) (Finka, 1968: 165)

težačke i sakralne arhitekture, pri čemu su težačke kuće uglavnom jednostavne prizemnice, i to nerijetko s pridruženim prostorom za životinje kojeg od stambenog dijela razdvaja samo zid (Oštrić, 1993: 328). Jednostavne težačke kuće gradile su se u skupinama oko obradivih površina, zbog čega naselje nije imalo uobičajeni raspored ulica (Oštrić, 1993: 327). Nepostojanje rastera ulica i danas karakterizira stari dio naselja jednostavnog naziva Selo, a razvoj naselja smještenog iznad uvale Salšćica reflektira promjene u gospodarskim prioritetima zajednice.

Slikovni prilog 13. Detalj iz Saljskoga Sela koji prikazuje kako ni danas raster ulica ne postoji, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Iako je naselje prvotno bilo orijentirano na Zmorašnje selo, središte se tijekom 16. stoljeća pomaknulo prema Južnom selu, potaknuto sve većim značajem ribarstva i obalnog pojasa (Oštrić, 1993: 326). Ovaj proces ukazuje na izazov prilagodbe prostornog rasporeda naselja gospodarskim potrebama, pri čemu se usmjerenost na poljoprivredu postupno povlači pred ribarstvom kao dominantnom granom.

5.1. Revolucija u ribarstvu i ribarsko naselje Piškera

Ribarstvo se na ovome području odvijalo u striktno obalnom pojasu sve do početka 16. stoljeća kada je, prema raspoloživim izvorima, zadarski patricij Šimun Cedolini predstavio način ribarenja upotrebom svjetla koji se, prema Basioliju (1963: 397), u hvarsko – viškom akvatoriju koristio već desetak godina ranije. Svjetlo, odnosno *luč*[7] dobivala se paljenjem drva smreke (Armanini, Beverin, 2012:58). Ovaj novonastali teret, te veće ribarske mreže, zahtijevali su dodatan prostor i ljudstvo pa su, posljedično tome građeni veći i stabilniji brodovi koji su mogli sigurnije ploviti dubljim i otvorenijim morima.

Bogat riblji fond Kornatskog arhipelaga i vegetacija Dugog otoka bogata smrekom, kaloričnim drvom punim smole koja mu omogućava svojstvo dugotrajnog izgaranja čak i za vrijeme izloženosti jačim vjetrovima, učinili su ovo otočno područje mjestom Cedolinijevog interesa. Vidjevši i svoj interes, Mletačka Republika, koja je u ta doba vladala ovim područjima, ustupila je Cedoliniju isključivo pravo ribolova na području čitavog zadarskog arhipelaga u trajanju od 10 godina, čime je područje Kornatskog otočja postalo je Cedolinijevo ribarsko lovište (Basioli, 1963: 398, Filipi, 1977:191).

Kako bi dislocirani posjedi bili isplativi, njihovim je vlasnicima bila potrebna radna snaga *in situ* pa su tako otočani često postajali koloni na vlastitom životnom prostoru. Obzirom na udaljenost Kornatskog otočja od kopna i neposrednu blizinu mjesta Sali čiji su stanovnici poznavali vještinu ribolova, plovidbe ali i arhipelaške obale, saljski su ribari vrlo brzo postali Cedolinijevi najamni ribari (Basioli, 1963: 398). Iako naziv *saljski ribari* implicira kako se radi o isključivo Saljanima, ribarske su družine podrazumijevale prvenstveno ribare iz Sali i Zaglava, te malobrojne ribare iz drugih okolnih područja (Filipi, 1968).

Nova se vrsta ribolova odvijala na području Panitule i Lavse koje je bogato srdelom (Basioli, 1963: 398).Ukoliko se ravna prema dužini njegova najvećeg otoka Kornata, razdaljina između Sali i toga područja uključuje minimalno 22 nm mora. Pogonjena ljudskom i snagom vjetra, plovidba je bila spora, pa iako je novo brodovlje lakše svladavalo daljine i dubine, uteći iznenadnim i jakim nevremenima otvorenog mora i dalje je bilo teško. Suočavanje s otvorenim morem zahtijevalo je stoga sigurnu luku unutar ribolovnog područja. Otok Jadra jedini je u vanjskom nizu otoka s prirodno zaklonjenom uvalom. Položen ispred njega, otok Velika Panitula zaklanja ga s prednje, a otoci Mala Panitula, Škanja i Lavsa s južne strane

[7] *Luč* - smolaste cjepanice borova drva (Piasevoli, 1993:168).

(Filipi, 1968:973). Visoke pučinske okomite stijene Vele Pantitule spuštaju se prema unutrašnjosti sve do morske razine pa ovaj otok djeluje kao prirodni bedem koji štiti dio otoka Jadra od utjecaja otvorenog mora u kojem se oba nalaze. Na tom dijelu Jadre oba otoka tvore u potpunosti zaštićenu uvalu s izrazito plitkim morskim tjesnacem. Ove geografske karakteristike pogodovale su ribarima jer su, unutar velikog i, od matične luke i centra moći

Slikovni prilog 14. Tjesnac između Piškere i Vele Panitule, snimljeno tijekom hodočašća na Piškeru 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

na kopnu, značajno udaljenog ribolovnog područja, imali sigurnu luku u kojoj su već 1532. godine podigli prve stambene objekte (Filipi, 1968: 992). Osim jednostavnih kuća u koje su se mogli skloniti i za vrijeme nevremena boraviti, podigli su i infrastrukturu potrebnu za vezivanje brodova. Dvije obale, i danas odijeljene uskim i izrazito plitkim tjesnacem, bile su povezane malim drvenim pomičnim mostom *pasarelom*[8] koji se stavljao na mostiće načinjene od *mula*[9] s jedne i s druge strane obale (Filipi, 1968:992).

[8] Most je služio za prijelaz ljudi i stoke s jedne na drugu obalu (Filipi, 1968: 992).
[9] *Mul* - gat, mol.

Cedolinijevi su ribari u početku imali zakonsku obavezu svoj ulov soliti u Zadru, što je, zbog duge plovidbe značilo velik rasip ulova (Basioli, 1963: 398). Mjesto za soljenje i spremanje ribe trebalo je biti bliže, a obzirom da se nalazi u samom ribolovnom području, ali i na razmeđi plovnih puteva Zadra, njegovog otočja, i Venecije, naselje u uvali otoka Jadro postalo je mjesto gdje se ulov oporezivao, konzervirao, skladištio i prodavao (Filipi, 1968:977), što je bio početak ribarske industrije ovoga područja. Uslijed naglog razvoja ribarstva, naselje na otoku Jadra već je u prvoj polovici 16. stoljeća postalo centar ribarstva Zadarske komune (Filipi, 1968:976). To potvrđuje i naredba Mletačke Republike iz 1532. godine kojom uprava ističe kako svi ribari imaju upravo tamo dovoziti sav svoj ulov koji se po oporezivanju konzervirao i prodavao (Filipi, 1968: 977).

Bogatstvo ribljeg fonda, u kombinaciji s tehnološkim napretkom, pretvorilo je ribarstvo u izuzetno profitabilnu gospodarsku granu. Značajnu ulogu u razvoju ovog ribarskog naselja imala je Mletačka Republika, koja je poticala njegov rast i prosperitet jer, osim što je hranilo njenu mornaricu, ribarstvo je osiguravalo i porezni dobitak (Filipi 1968:976). Na, samo 75 m udaljenom otoku Vela Panitula, Mlečani su vrlo brzo izgradili kaštel i u njega smjestili svoga pobirača poreza (Filipi, 1968: 976).

Slikovni prilog 15. Ostaci kaštela na otoku Vela Panitula, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Nakon desetogodišnje Cedolinijeve koncesije, u ribarenje su, kao vlasnici sredstava za ribolov, uložili i drugi gradski plemići, pa u drugoj polovici 16. stoljeća, vlasnici ribolovnih sredstava postaju talijanski plemići koji su se nastanili u Zadru (Filipi, 1968: 983). Kako je isplativost ribolova s godinama rasla, bogati Zadrani mahom talijanskog porijekla[10], ubrzo su zakupili naselje koje su podigli saljski ribari pa je tijekom godina sagrađeno je oko 50-ak kuća i magazina[11] te sedam mula za prihvat brodova (Filipi, 1986: 971). Kako bi bili što bliže svome posjedu, dio ovih veleposjednika nastanio se podno saljskoga Sela, u uvali pokraj Salšćice gdje mahom grade svoja imanja i ribarske magazine (Filipi, 1968: 976).

Druga polovica 16. stoljeća početak je najvećeg prosperiteta ovog pučinskog i isključivo ribarskog naselja. Brojnost ribarske zajednice koja je u to vrijeme u naselju obitavala može se pretpostaviti iz impozantnih dimenzija crkve (14,50 x 8 metara) sagrađene 1560. godine (Filipi, 1968: 992). Posvećena Rođenju Blažene Djevice Marije, odnosno Maloj Gospi, crkva je sagrađena u neposrednoj blizini obale, iza nekadašnjeg naselja. U početku je službu u crkvi obavljao svećenik iz Sali, koji je kasnije imenovao ribarskog kapelana za Piškeru. Kapelan, obično glagoljaš, također je bio *tovariš* te je živio na otoku (Filipi, 1968: 995).

[10] Guerini, Basioli, Piasevoli, Petricioli samo su neka od prezimena koja se povezuju sa imovinom na Piškeri (Finka, 1968: 177).

[11] Magazin je vrsta gospodarske zgrade koja ima funkciju skladištenja alata za ribolov, pribora za soljenje te ulovljene i usoljene ribe.

Slikovni prilog 16. Crkva Male Gospe u Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Zbog povećanja ulova, zadarska je komuna ribarima uvela novi namet od „prodavanja 200 barila usoljenih srdela uz određenu cijenu za opskrbu zadarskih građana" (Basioli, 1963: 398). To su samo neki u nizu nameta kojima su ribari namirivali komunu i vlasnike ribolovnih sredstava pa, iako je donijela prosperitet, revolucija u ribarstvu nije podrazumijevala i značajno bolji ekonomski status ribara (Basioli, 1974, Filipi, 1968). Unatoč tome, s obzirom na višestruku korist koju je od ribarstva imala, Mletačka Republika za uzvrat je štitila ribarske flote i ovo ribolovno područje, a sve većim porastom isplativosti ribarstva, Serenissima je počela štititi pravo saljskih ribara na korištenje arhipelaškog mora i zastupati njihove interese u sporovima oko prava na more (Basioli, 1963: 398) Time su saljski ribari zadobili isključivo pravo ribarenja u kornatskom moru što je isključivalo brojne okolne zajednice (Basioli, 1963: 403). Stoga su se, kako bi dobili pristup ribolovnom području, brojni su se ribari s okolnih otoka i Zadra predstavljali kao Saljani, odnosno *saljski ribari* (Filipi, 1977: 182). Filipi (1968: 997) prema šest presuda oko ribarskih sporova u razdoblju od 1915. do 1917. godine zaključuje kako su se Saljanima nazivali bogati Zadrani, *„cittadino di Zara", „cittadino e mercate di Zara"* kako bi mogli ribariti u kornatskim vodama. On govori kako su, unatoč

uvriježenom mišljenju zajednice, upravo oni sagradili crkvu Male Gospe u Piškeri (Filipi, 1968:997).

Slikovni prilog 17. Katastarski plan Peschiere i Panitole iz 1824. godine, Arcanum Adatbázis Kft (2021). Cadastral maps. https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral.

S obzirom na sezonski karakter ribolova koji se odvijao tijekom toplijeg doba godine, uzima se kako je ovo isključivo ribarsko naselje imalo povremeni tip naseljenosti. Međutim, ako se u obzir uzme kako je u doba najvećeg uspona ribarstva u njemu obitavalo oko 160 ljudi[12] pri čemu se tijekom ljetne ribolovne sezone ta brojka povećavala, zatim kontinuirano održavanje bogoslužja[13] u crkvi koje je obavljao svećenik naseljen na Piškeri, te postojanje grobišta pokraj crkve (Filipi, 1968: 980), može se pretpostaviti kako je naselje, vjerojatno u doba

[12] U zapisima o napadima uskoka spominje se brojka od oko 160 ljudi zatečenih na Piškeri (Filipi 1968: 980).
[13] Skračić navodi kako se služba u crkvi održavala samo u vrijeme ljetnih mrakova (Skračić, 2001:302).

najvećeg uspona ribarstva, imalo trajni tip naseljenosti[14], ali i kako je broj ljudi na njemu varirao[15]. Iako se o detaljima ribarskog naselja danas može samo nagađati jer je od čitave njegove infrastrukture ostala samo crkva, a od radova samo se dva bave njime, Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri Rube Filipija iz 1968. godine i Ribarsko naselje Piškera u prošlosti Sofije Sorić iz 2013. godine, njegov je značaj vidljiv u toponimu Piškera kojim se, osim uvale u kojoj se nalazilo saljsko ribarsko naselje, danas često naziva i sam otok Jadra. Nastao iz sintagme kojom je Serrenissima označavala područje Kornatskog arhipelaga i JI dijela Dugog otoka - *Peschiera di Zara* (Skračić, 2001:302), ovaj je toponim ukazuje na značaj koje su ribarstvo i ribarsko naselje na otoku Jadra imali za mjesto Sali, ali i čitavo zadarsko područje.

5.2. Utjecaj ribarstva i ribarskog naselja Piškera na Sali i saljsku zajednicu

Izravan utjecaj ribarstva i ribarskog naselja Piškera vidljiv je u infrastrukturnom razvoju mjesta Sali. Veleposjednička[16] arhitektura koja je u Salima nastajala u drugoj polovici 16. stoljeća bila je uglavnom koncentrirana na uski obalni pojas obale podno Sela – današnji Porat (Stagličić, 1993: 203). U njemu su se, uz posjede plemića, nalazili još muli za pristajanje ribarskih brodova, magazini i ponešto ribarskih kuća, a najznačajniji vlasnik sredstava za ribolov i zemljoposjednik koji je *držao Piškeru,* bio je Gverin Gverini (Filipi, 1977: 249) čiji posjed s crkvom sv. Nikole i danas dominira sjeverozapadnom stranom saljskoga Porta. Razvoj ribarske industrije nije se oslanjao isključivo na ribare, već i na ključne zanatlije poput proizvođača barila za soljenje, kovača i kalafata. Održavanje i širenje ribarske djelatnosti zahtijevalo je angažman brojnih radnika, što je dovelo do preseljenja radne snage iz grada u novoformirani porat u Salima, potaknut razvojem Piškere kao važnog ribarskog središta. Ovaj proces svjedoči o međusobnoj povezanosti razvoja ribarstva i prostornog širenja naselja. Iako se počeo razvijati tijekom 16. stoljeća (Stagličić, 1993: 203), svoj pun razvoj saljski je porat doživio je u 17. stoljeću. Osim što su veleposjednici gradili

[14] Na području istočnog Jadrana postojala su još dva otoka sa sličnom namjenom. To su otok Sušac u hvarsko – viškom akvatoriju na kojem postoji i crkva1 te uvala Muna na otoku Žirju u šibenskom akvatoriju. Sva su tri naselja nastala početkom 16. stoljeća, a i danas se pretpostavlja kako je samo Piškera imala karakteristiku trajno naseljenog ribarskog mjesta (Filipi, 1968: 972).

[15] U nekoliko različitih zapisa o brodolomima, napadima i slično spominju se ljudi sa Piškere pri čemu broj varira od 30 do 160 ljudi (Filipi, 1968: 977).

[16] Na otoku Lavdari nalazi se zemljoposjednički kompleks renesansko – manirističkog stila kojeg Saljani nazivaju Kaštel. Ovaj kompleks danas ima nekoliko vlasnika (Stagličić, 1993: 206).

svoje magazine, ribarske su objekte podizali i sami Saljani, čime su aktivno sudjelovali u širenju ribarske industrije i infrastrukturnom razvoju naselja (Armnini, Beverin, 2012:50). Jačanjem gospodarske važnosti ribolova, Porat postaje sve značajniji dio naselja, što je vidljivo iz pomicanja administrativnog središta sa Zmorašnjeg na Južno selo koje se iznad njega nalazi. Vremenom se Porat toliko razvio da se u njega tijekom 19. stoljeća preselilo oporezivanje ulova sitne plave ribe (Filipi, 1968: 989). Jačanje Porta i povremeni izostanci ribe, od kraja 18. stoljeća utjecali su na postupno napuštanje naselja u Piškeri (Armanini, Beverin, 2012: 57). U istom je razdoblju Austro-ugarska uprava napravila na ovom području prvu izmjeru zemljišnih čestica te organizirala katastar pri čemu je uvela plaćanje zemljišnog nameta. Shvativši da su im davanja veća od dobiti, većinski vlasnici posjeda, zadarski plemići i samostani, vrlo su brzo krenuli prodavati svoja imanja pa su otočani krajem 19. stoljeća otkupljivali svoju zemlju (Skračić, 2001:300). Ribarska su se davanja u tom razdoblju smanjila, ali smanjila se i isplativost ribolova što je, između ostalog, utjecalo na postepeno napuštanje Piškere kao naselja (Filipi, 1968: 997, Armanini, Beverin, 2012: 57) čime centar ribarstva postaje mjesto Sali. Ove se promjene jasno očituju u arhitekturi naselja. Težačke *potloške* tek u 19. stoljeću dobivaju kat kojemu se pristupa preko *boloture,* to jest malog podesta na kojeg se naslanja strmo stepenište sagrađeno s vanjske strane kuće (Stagličić, 1993). Kuće zemljoposjednika su, obzirom na vrijeme nastanka, građene uglavnom u baroknom stilu od čijih su stilskih obilježja vidljivi samo poneki detalji (Stagličić, 1993: 204). U odnosu na težačke kuće, one su velebna zdanja što ukazuje na, i dalje značajne socioekonomske razlike između preostalih veleposjednika i kmeta.

Slikovni prilog 18. Crkva sv. Nikole u Gverinijevom kompleksu, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 19. Pogled na stražnju stranu kompleksa Gverini i Saljski porat, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Značajan utjecaj na saljsku zajednicu, ali i na okolne otočke i zajednice s kopna, imalo je isključivo pravo ribolova u Kornatskom arhipelagu nastalo posljedično razvoju ribarstva 16. stoljeća, i ribarskog naselja Piškera. Nedefiniran status mora tijekom povijesti značio je neregulirano gospodarenje njime, a kako je državni interes bio izjednačen s interesom saljske ribarske zajednice, Saljani su ovo pravo zadržavali dugi niz godina, što je imalo negativan utjecaj na ekonomiju okolnih zajednica, pogotovo Murterana na području arhipelaga. Stečeno u 16. stoljeću, ovo pravo saljski ribari, unatoč brojnim promjenama društveno političkih sustava i vlasti, zadržavaju sve do 20. stoljeća (Filipi, 1968: 997). Austro-ugarska uprava je nastavila štititi prava saljskih ribara pa su sudski sporovi bili na strani otočana sve do kratke vladavine francuske uprave kada su sporovi presuđivani uglavnom na njihovu štetu, a na korist zadarskih ribara (Basioli, 1963: 4411). Puštanjem zadarskih ribara na prostor Kornatskog otočja, saljsko ribarstvo stagnira, ali isključivo pravo ribolova „u *pechiere di Sale* koja je obuhvaćala i Kornatski arhipelag", dano Saljanima brojnim odredbama Venecije, i

dalje ostaje na snazi (Basioli, 1963: 428) i priznato od idućih vlasti. Ukoliko je suditi iz saljskog primjera, pravo na korištenje mora dobivalo se ovisno o interesima države, a održavalo zalogom tradicije i kontinuiteta korištenja prostora (Basioli, 1977: 280). „Austrijska naredba o morskom ribolovu iz 1837. godine također je priznavala stečena privatna prava u ribolovu šireg ili užeg značenja fizičkim i pravnim osobama, Austrijska naredba o morskom ribolovu iz 1884. godine nije spominjala ta prava, ali ih nije ni osporavala. Zakon o pomorskom dobru bivše Jugoslavije iz 1922. godine zauzimao je jednako stanovište prema privatnim pravima ribolova kao i spomenuta austrijska naredba" (Basioli, 1963: 428).

Crkvu u Piškeri održavale su saljske ribarske družine. Prema literaturi zadnji je poznati ustupak takvoga održavanja onaj s početka 19. stoljeća kada je, zbog dotrajalosti oltarne slike, Giovanni Petricioli Salghetti, jedan od posjednika na Piškeri, dao izraditi novu na kojoj je stajao nastpis: „Giovanni Petricioli Salgheti fece dono della presente Pala a di primo liglio 1827. Camili Grati Ancon(itan)o pinse.[17]" (Filipi, 1968: 995, prema Kućnom arhivu obitelji Petricioli, fasc. 67). „Međutim, iz osobnog arhiva jednog od zadnjih *fabricera*[18] crkve u Piškeri, Piasevoli[19], vidljivo je kako su, unatoč napuštanju naselja tijekom 19. st., ribarske družine doprinose za crkvu Male Gospe u Piškeri davale i tijekom prve polovice 20. stoljeća" (Valovičić, 2024: 9).

Neposredna blizina bogatog ribolovnog područja, duboko ukorijenjena ribarska tradicija i još uvijek važeće saljsko pravo na arhipelaško more stvorili su povoljne uvjete za realizaciju ideje Petra Lorinija s početka 20. stoljeća o izgradnji tvornice za preradu ribe u Salima (Filipi, 1977: 184). Osnovana od strane talijanske tvrtke Klink, Laura, Cumer i družina iz Trsta, gradnja tvornice za preradu ribe započeta je 1905. godine, da bi već 1907. godine bila puštena u pogon[20] (Beverin i Armanini, 2006: 23). Otvaranjem ovog industrijskog pogona 1905.

---

[17] U prijevodu: Darovao Giovanni Petricioli Salgheti, dana 1. srpnja 1827. Naslikao Camili Grati iz Ankone.

[18] *Fabriceri* - tal. *fabbriciere*; nadstojnik crkovine, upravnik crkvenog imanja, što bi odgovaralo današnjem Župnom vijeću koje se brine o prihodima i rashodima župe, obnovi crkvenih objekata i sl. (Piasevoli, 1938./9.). Crkvenjački odbor (Piasevoli, 1993).

[19] Zapis iz bilježnice od Anđeo Piasevoli, (1938./9.). Bilježnica dobivena na uvid od Vesne Piasevoli.

[20] Tvornica za preradu ribe Mardešić je tokom povijesti mijenjala vlasnike i vlasničku strukturu, ovo su neki od njih:

1905. godine - Klink, Laura, Cumer i družina, Trst
1924. godine – Petrić&Cie, Split
1927. godine – Neptun d.d., Split
1946. godine – tvornica je nacionalizirana
1947. godine – Mardešić, Zadar
1955. godine – samostalno poduzeće Mardešić, Sali
1992. godine – Mardešić d.d. (Beverin i Armanini, 2006: 23)

godine postupno dolazi do izgradnje luke uokolo cijele uvale te nadogradnje lukobrana za veći prihvat brodova. Osim što je radikalno promijenila izgled mjesta, izgradnja tvornice u Salima značajna je zbog održavanja ribarske tradicije, ali i zbog širih ekonomskih i društvenih procesa. Život stanovnika Dugog otoka, koji je stoljećima bio usklađen s poljoprivrednim i ribarskim ciklusima te ritmovima godišnjih doba, tijekom 20. stoljeća bitno se izmijenio pod utjecajem društvenih i gospodarskih promjena; dva svjetska rata, bolesti vinove loze i industrijalizacija na obali, samo su neki od faktora koji su utjecali na depopulacijski trend otoka koji i danas traje (Oroz, 2022: 25). Otvorena već početkom stoljeća, Tvornica za preradu ribe, današnji „Mardešić", značajno je ublažila proces depopulacije Sali i okolnih naselja na južnoj strani otoka – Zaglava, Žmana i Luke (Čuka 2006: 65). Osim što je stanovništvo ostalo na otoku, mjesta Sali, Zaglav, Žman i Luke postaju bolje prometno povezani. Istovremeno, sjeverni dio Dugog otoka suočio se s intenzivnijim iseljavanjem, što je dodatno potaknuto slabijom prometnom povezanošću i kasnom izgradnjom infrastrukture (Oroz, 2022: 25). Razvoj industrije utjecao je i na bolju prometnu povezanost jugoistočnog dijela otoka s okolnim otocima i gradom, zbog čega danas Dugi otok „funkcionira kao dva fragmentirana, geografski odvojena područja" (Čuka i Oroz, 2024: 17). Prema percepciji stanovništva jugoistočnog dijela otoka, sjeverni dio otoka dalek je, u unatoč cestovnoj infrastrukturi, društveno nepovezan, pa sugovornici često govore kako sjeverni dio otoka *od Luke prema gori triba otkiniti,* jer su *oni tamo gori drugačiji, ko da nisu na istom otoku,* i kako bi *da nima one druge polovice otoka Sali bile u mramoru popločane.*

Osim što je, unatoč brojnim oscilacijama, osiguravala egzistenciju otočana jugoistočnog dijela otoka, tvornica je imala i značajan utjecaj na ekonomsko osnaživanje žena. Iako u relevantnoj literaturi anonimne, radnice su činile većinski dio radnog kolektiva Mardešića (Beverin, Armanini, 2006). Plaćeni tvornički rad znatno je utjecalo na bolju ekonomsku situiranost žena koje su, prema riječima sugovornice, doprinosile poboljšanju uvjeta života u kućanstvima. Ipak, tvornički posao nije podrazumijevao slobodu od ostalih obaveza i poslova, pa su često žene *posle smjene hodile radit (u) polje*. Njihova današnja prisutnost u javnom prostoru, razina slobode i opuštenosti, reperkusija je generacijske ekonomske osnaženosti žena mahom zaposlenih u tvornici.

Motorizacija plovila u 20. stoljeću učinila je udaljena lovišta ribe dostupnijima, a skraćeno vrijeme plovidbe i veći ulov doveo je do povećanja ribarskih brodova u Sailma, te prosperiteta 80-ih godina 20. stoljeća. Tvornica je tada dio proizvodnje odrađivala i za vojsku,

pa je zbog većeg obujma posla tih godina u *fabriku* dolazilo raditi i stanovništvo zadarskog zaleđa. U istom se razdoblju *fabrika* premjestila u unaprijeđeni i veći pogon na sjeverozapadnoj obali porta gdje se nalazi i danas, dok je u starom pogonu, na obali preko puta, organizirala društveni centar, kino, mesnicu, pekaru i samoposlugu (Beverin i Armanini, 2006). Tada Porat, osim mjesta rada i proizvodnje, postaje također administrativno, društveno te kulturno središte mjesta Sali. Iako tijekom istog ovog perioda Saljani, unatoč brojnim sporovima i prijeporima, postupno gube teritorij Kornatskog arhipelaga kao i, gotovo četiri stoljeća dugo isključivo pravo nad njegovim morem, pogon Mardešića do danas je u radnom kontinuitetu.

Proizvodnja nije prekinuta čak ni za vrijeme Domovinskog rata. Iako u neposrednoj blizini Zadra koji je bio sustavno napadan i razaran, Dugi je otok u to vrijeme bio sigurno utočište. Međutim, unatoč perifernosti i poslovičnoj izoliranosti, otok i tvornicu nisu zaobišli procesi tranzicije i privatizacije. Nedugo po završetku rata tvornica je otišla u stečaj što uzrokovalo gašenje svih dodatnih sadržaja osim samog prerađivačkog pogona. Tijekom čitave svoje prošlosti tvornica Mardešić često je mijenjala vlasnike, a danas je u partnerskom vlasništvu domaćeg i stranog investitora i u njoj Saljani čine tek dio zaposlenika.

Slikovni prilog 20. Tvornica Mardešić, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 21. Detalj iz Sali, snimljeno u kolovozu 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Od Drugog svjetskog rata na ovamo, gospodarstvo čitavog obalnog područja, pa tako i Sali, jačalo je razvojem turizma. Duž čitave obale u tom se periodu događa izgradnja obalnog i priobalnog pojasa, a istovjetno tome u Salima su nekadašnji ribarski magazini i zemljoposjedničke kuće prenamijenjeni u objekte namijenjene uslužnim djelatnostima. Otočna se zajednica uz novu gospodarsku granu i dalje intenzivno bavila poljoprivredom i stočarstvom, a ribarstvo pretežno sezonskog karaktera bila je jedna u nizu djelatnosti kojima namiruje svoje egzistencijalne potrebe. Postupno napuštanje ne samo ribarstva, već i poljoprivrede kao i stočarstva, započeto je procesom litoralizacije, odnosno industrijalizacije Zadra, posljedično kojoj je dio mlađeg otočnog stanovništva migrirao u grad (Čuka, 2006: 65). Nakon Domovinskog rata 90-ih godina, nastupile su političke i društvene promjene popraćene ekonomskom krizom, a krajem prvog i početkom drugog desetljeća 21. stoljeća, zahvaljujući oporavku nakon ekonomske krize i infrastrukturnim promjenama, poput povezivanja regije autocestom, gospodarstvo Sali počelo je pokazivati znakove revitalizacije, ponajprije zahvaljujući razvoju turizma. Turizam, koji kontinuirano raste duž jadranske obale, postaje sve važniji i u Salima, iako su kapaciteti smještaja i infrastrukture skromnijeg obujma

u usporedbi s drugim otočnim mjestima. Tvornica za preradu ribe, koja je nekada zapošljavala velik broj lokalnih stanovnika, danas uvozi radnu snagu, dok se lokalno stanovništvo sve više uključuje u turističke aktivnosti, redefinirajući time ekonomski i društveni profil zajednice. Orijentacija gospodarske aktivnosti prema turizmu značajno utječe na godišnje cikluse, naglašavajući sezonalnost koja obilježava život zajednice. Ljetni mjeseci karakteriziraju hektičan tempo, ubrzane aktivnosti i intenzivna zaposlenost, dok zimski periodi donose znatno usporavanje i dojam „praznine“. Tijekom turističke sezone za mnoge članove lokalne zajednice granice između privatnog i slobodnog vremena te radnih obveza postaju fluidne, pri čemu radno vrijeme diktiraju promjene i dinamika turističkog tržišta. Poljoprivredom se danas bavi tek manji dio zajednice, i to se u najvećoj mjeri odnosi na povrtlarstvo i maslinarstvo. Ribarstvom se također bavi manji broj zajednice, i to pretežno za vlastite potrebe pa je, unatoč dojmu „praznine” ili „slanog mraka” (Bašić, 2024:13), zimsko godišnje doba u određenoj mjeri oblikovano agrarnim i ribarskim ciklusima. U novije vrijeme gospodarenje morskim i obalnim resursima ne uzima u obzir obalne i otočne zajednice te je stoga neadekvatno, posljedica čega je rapidno opadanje malog ribarstva, ali i ribarske industrije općenito.

Unatoč kontinuiranom siromaštvu, ribarstvo je Saljanima stoljećima pružalo značajnu prednost u odnosu na okolne otočne zajednice. Zahvaljujući pravima stečenim kroz generacije bavljenja ovim zanatom, kao i neposrednim infrastrukturnim ulaganjima u luku, brodove i opremu, saljski su ribari uživali povoljniji gospodarski i društveni status. Neposredna blizina ribolovnog područja, stoljećima duga vještina ribarenja potpomognuta boljom logističkom podrškom i infrastrukturom, omogućila im je stabilniji izvor prihoda, dok su mnogi drugi otočani bili primorani preživljavati isključivo na poljoprivredi ili sezonskom radu. Ova kombinacija iskustva, resursa i strateških ulaganja stvorila je ribarsku zajednicu koja je unatoč svim izazovima, uspjela postići veću ekonomsku sigurnost i bolji društveni položaj u odnosu na okolne otočne zajednice.

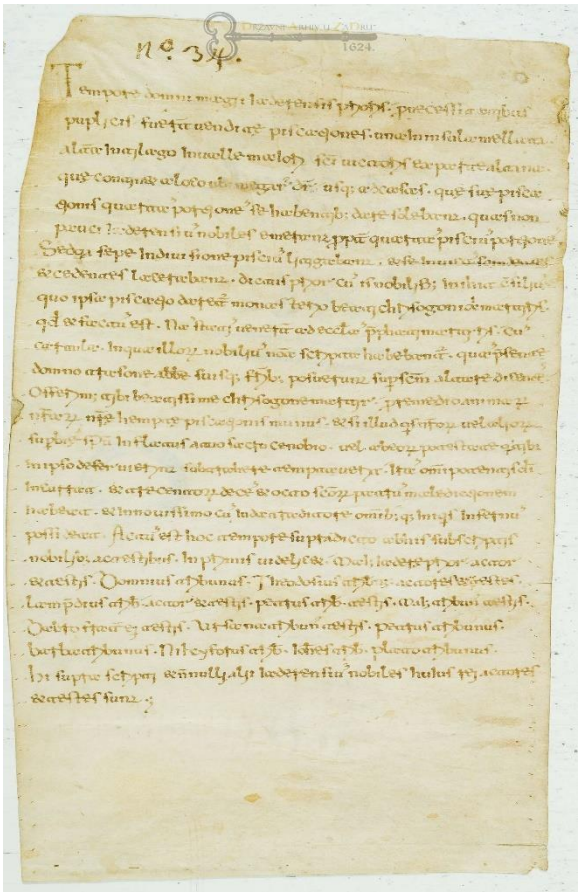

Slikovni prilog 22. Prvi spomen ribarstva, pergamena iz 995. godine, HR-DAZD-336 Benediktinski samostan Sv. Krševana (918.-1806.), pergamene, sign.2.

Iako su društvene i ekonomske promjene oslabile intenzitet života usmjerenog na more kao izvor ribolovnog resursa, saljska zajednica i dalje se identificira svojom ribarskom prošlošću. Osim Tvornice za preradu ribe Mardešić, koja simbolizira kontinuitet ribarskog identiteta, značajnu ulogu u toj reprezentaciji ima i Darovnica iz 995. godine. godine u kojoj se spominju ribarska lovišta u saljskim uvalama Telašćica, Citorij i Magrovica (Basioli, 1963: 394), a koja se smatra i prvim pisanim spomenom ribarstva na istočnoj strani Jadranskog mora.

5.3. Specifičnosti upotrebe prostora Kornatskog arhipelaga i saljsko – murterski odnos

U vrijeme kada je na Piškeri već bila razvijena ribarska baza, a Saljani vlasnici prava na more i prava na ribolov, na otoke kornatskog arhipelaga, u svojstvu najamnih stočara zadarske komune koja je gospodarila teritorijem, pristigli su stanovnici Murtera. Kako se, tijekom 17. stoljeća, uslijed prodora Osmanlija na zaleđe obale, stanovništvo pomicalo sve bliže obalnoj

crti, otok Murter postao je prenapučen, a njegovi pašnjaci premali za prehraniti toliki broj ljudi. Kako nisu imali gdje otići, Murterani dolaze na otoke kornatskog arhipelaga i postaju *novi koloni* (Skračić, 2001: 297). S obzirom da su se bavili stočarstvom, novi su koloni obitavali na otočnim pašnjacima, a djelatnosti kojima su se bavili bile su uvjetovane udaljenošću otočnih posjeda od njihovog matičnog otoka. Iz istog se razloga Murterani nisu nikada trajno naselili na otocima Kornatskog arhipelaga već su razvili tip povremene naseljenosti (Skračić, 2001: 304). S obzirom na pravo Saljana na gospodarenje morem, Murterani su, poput svih drugih okolnih zajednica, bili potpuno isključeni iz ribolova sve do kraja 19. stoljeća (Basioli, 1974: 294). Ta razlika vidljiva je i u podjeli prostora. Dugootočani su na najvećim kornatskim otocima upravljali morem arhipelaga i bavili se poljoprivredom, dok su Murterani gospodarili isključivo otočnim pašnjacima (Skračić, 2001: 302).

Dok su saljski ribari već uživali određen društveni i, u odnosu na stočare, nešto bolji ekonomski status, Murterani su bili izrazito siromašna zajednica kojoj bi mogućnost ribarenja donijela dodatan prihod. Iako su često pokušavali dobiti pristup moru, Saljani su, uz pomoć vlasti koja je dugi niz stoljeća branila njihovo pravo, uvijek to uspješno sprječavali Basioli, 1974). Stvari su se počele mijenjati tek u 19. stoljeću dolaskom Austro-ugarske monarhije na vlast. Monarhija sustavno provodi popisivanje i izmjeru zemljišta, organizira katastar i uvodi plaćanje poreza na imanje. To je za plemstvo i zemljoposjednike bio velik udarac. Brojna imanja postala su financijski teret pa su ih počeli prodavati što je omogućilo otočanima da otkupe zemlju na kojoj su živjeli i radili. Time je završen kolonatski sustav, pa otočani postepeno postaju vlasnici svoje zemlje. S obzirom da su, zahvaljujući ribarstvu, Saljani uživali određen društveni i gospodarski status i isključivo pravo ribarenja u kornatskom moru, njihov fokus bio je primarno ribarstvo, a glavni resurs more. Na svome matičnom kopnu imali su dovoljno obradivih površina pa Dugootočani otkupljuju samo manji dio kornatske zemlje, i to uglavnom poljoprivredna zemljišta (Skračić, 2001: 301), iako Filipi (Filipi, 1968: 997) navodi kako su saljski ribari tek u 19. stoljeću „postali vlasnici svih kornatskih ribolovnih sredstava, magazina u Salima i Piškeri, pa i piškerske crkve". U najvećoj mjeri ove prostore otkupljuju Zaglavci jer su, za razliku od Saljana, u manjoj mjeri sudjelovali u ribolovu (Skračić, 2001: 301), a i otok Kornat i Žut tada administrativno pripadaju Salima (Skračić, 2001: 303). Saljani su dakle raspolagali s dovoljno sredstava za život i više nego dovoljno obradive površine kako bi dodatno osigurali egzistenciju. Kod Murterana je situacija bila potpuno drugačija. Na svom otoku više nisu imali dovoljno obradive površine, a na

kolonatskom posjedu nisu mogli uzgajati sve potrebne kulture te im je jedini izvor prihoda stočarstvo pa su se, lišeni poljoprivrede i ribarstva, ujedinili su se u otkupu prekomorskog posjeda (Skračić, 2001: 301) kako bi poboljšali gospodarsko stanje. Otočne posjede Murterani su otkupili u tri navrata, a kako su obradive površine već bile u vlasništvu Dugootočana, Murterani otkupljuju samo pašnjake, koji zapravo čine većinu kornatskog kopna. Unatoč činjenici da su postali većinski vlasnici zemljišta, Murterani i dalje ostaju zakinuti u smislu gospodarskog napretka, dok Saljani uživaju u svim pravima i plodovima mora i zemlje. Ekonomski život saljskih ribara tijekom 19. i 20. stoljeća u velikoj je mjeri ovisio o očuvanju isključivog prava korištenja ribolovnih resursa u Kornatskom arhipelagu, što je oblikovalo dinamiku među otočnim zajednicama, osobito u odnosu na Murterane.

Ova situacija stvorila je snažan kontrast između mikroekonomija dviju zajednica. Dok su Murterani prvenstveno bili vezani uz stočarstvo i kasniju poljoprivredu na otoku, Saljani su ekonomski prosperirali koristeći se bogatim ribljim resursima Kornatskog mora. Ova podjela resursa između kopna i mora oblikovala je ne samo gospodarske, već i društvene strukture ovih zajednica. Saljani su kroz ribarstvo, koje je bilo njihov glavni izvor prihoda, izgradili čvrstu ekonomsku poziciju i uživali viši društveni status, dok su Murterani dugo bili ograničeni na stočarstvo i poljoprivredu, što je utjecalo na njihovu društvenu mobilnost i gospodarsku moć. Saljska dominacija nad morskim prostorom Kornata postavila je Murterane u nepovoljan ekonomski položaj. Iako su Murterani razvijali stočarstvo i poljoprivredu, ključni resursi ribarstva ostali su izvan njihovog dosega, što je dovelo do značajnih ekonomskih razlika između ove dvije zajednice. Dok su Murterani upravljali kopnenim resursima, Saljani su profitirali od bogatstava mora, stvorivši time dinamičnu, ali i nejednaku razmjenu dobara i usluga između dviju zajednica. Specifičnih odnosa sjećaju se stariji Saljani pa tako navode kako su Murterani prije bili izuzetno siromašna zajednica.

> *oni su imali neki mali jadni brodi koji su mogli uz kraj negdi. i onda ako si ti ostavi brod sa sidron, konopun, veslun, ovo, ono ako to nisi uze sobon, sakrija, ovo, ono, onda to znalo se i ubijati i pucati jedni na drugi.... Od te sirotinje koja je preživljavala, ko zna na koji način, onda se stvara taj, e. Oni su većinon bili stočari, jer oni nisu imali polja u vlasništvu. Nego goru....Goru i blago. Znači ovce i blago, a naši su imali polja. Oni su tamo trsje imali, maslin nešto, al većinon trsje. I imali su brodi za doći do tamo i imali su arti. Znači imali su mriže i lovili i to. Oni to nisu imali.*

Specifični otočni uvjeti, kao i povijesne i ekonomske sile, oblikovali su mikroekonomije Saljana i Murterana. Unatoč činjenici da su Saljani i Murterani dijelili isti teritorij, oni su koristili različite prostorne resurse, što je rezultiralo suparništvom, ali i neizbježnom ekonomskom razmjenom. Horden i Purcell (2000: 279), sugeriraju kako se ekonomska razmjena mikroregija temeljila na mreži lokalnih kontakata manjeg obujma koji su varirali kroz razna razdoblja, ali su kontinuirano proizvodili ne samo ekonomske, već i društvene posljedice. Otočni život u arhipelagu, s ograničenim resursima i specifičnim geografskim uvjetima, prisiljavao je obje zajednice na prilagodbu i suradnju, stvarajući ekonomske i društvene veze koje su se razvijale kroz različite povijesne faze. Ova mikroregija funkcionirala je kao dinamičan prostor uzajamnih utjecaja, u kojem su lokalne ekonomije i društveni odnosi bili neprestano oblikovani i preoblikovani kroz mreže uzročnih veza, kako unutar arhipelaga, tako i prema širem kontekstu jadranske ekonomije.

Saljska prevlast na moru, zajedno s Murterskom kontrolom nad kopnom, stvorila je svojevrsnu ravnotežu između dviju zajednica, ali i povremene napetosti, dok su se obje zajednice prilagođavale specifičnim uvjetima otočnog života. Unatoč čestom spominjanju siromaštva Murterske zajednice, iz razgovora sa sugovornicima evidentno je postojanje postojanje određene ekonomske razmjene. Murterani koji su obitavali na području Kornata nerijetko su bili sezonska najamna radna snaga u saljskim vinogadima, a s obzirom na surovost terena, njihovi su im magarci bili od izuzetnog značaja kada je mast trebalo donijeti do obale. Unatoč postojanju ekonomske razmjene, antagonizam između ovih zajednica opstajao je kroz brojne sitne ali izrazio značajne opstrukcije. Prema sjećanjima sugovonika, Saljanima se nerijetko događalo da *Murterini nisu tili dat tovara* pa se čitav urod na leđima i dugotrajnim hodanjem po kršu, nosio do obale, odnosno broda.

Taj suživot, oblikovan potrebom za preživljavanjem u surovom okolišu, imao je ne samo ekonomski već i dugoročan društveni učinak na obje zajednice, utječući na njihove kulturne identitete i odnose prema prirodnom okolišu. Obzirom da su njihova egzistencija, prevlast i status ovisili o pravu na more, Saljani su sustavno odbijali svaku prisutnost u kornatskom akvatoriju (Basioli, 1974: 285). Čak ni kada su postali većinski vlasnici otočnoga kopna, Murterani nisu imali pristup njegovom moru jer, pravno gledano, ribari nisu morali biti vlasnici obale kako bi imali pravo na iskorištavanje mora sve do početka 19. stoljeća kada je, promjenom zakonodavnog okvira uvedeno pravilo da pravo na iskorištavanje mora u pojasu od jedne milje od obale pripada stanovnicima općina kojima obala upravno pripada (Basioli,

1974: 285). Ova je regulativa samo dodatno učvrstila dominantnu poziciju Saljana nad morem Kornatskog arhipelaga, budući da su otoci Kornat i Žut i tada formalno pripadali Salima. Time su Saljani nastavili zadržavati ekskluzivno pravo na ribolov. Tek u drugoj polovici 20. stoljeća situacija se počinje mijenjati u korist Murterana, i to kao rezultat upravne podjele teritorija SFR Jugoslavije. U novoj podjeli, Kornatski arhipelag svrstava se u kotar Šibenik i općinu Tisno, što je omogućilo Murteranima pravo ribolova u obalnom pojasu. Ova promjena je, unatoč brojnim žalbama i nezadovoljstvu, značila kraj višestoljetne saljske dominacije nad morem Kornata, a definiranjem mora kao javnog dobra, Saljani su u potpunosti izgubili povijesno stečeno pravo na gospodarenje tim dijelom arhipelaga (Basioli, 1974, Basioli, 1963).

Iako se Murterani nisu bavili ribolovom u istom opsegu niti s jednakim gospodarskim značajem kao Saljani – većinom su lovili za vlastite potrebe – ovaj preokret izazvao je dugotrajni animozitet među zajednicama. Zbog već ranije navedenih društvenih i gospodarskih promjena, Saljani su tijekom druge polovice 20. stoljeća postupno u potpunosti prestali obrađivati poljoprivredne površine na svojim dislociranim posjedima na području Kornata. Prema riječima sugovornika, vinogradi su obrađivani sve *do otprilike '85* godine kada su ih *počeli svi bandonivati, zapušćati,* dok je ribarstvo u Kornatskim vodama zaustavljeno nešto kasnije. Istovremeno, razvoj turizma, koji je uvelike utjecao na čitavu obalnu regiju, pretvorio je Kornatsko otočje u važnu nautičku destinaciju. Vlasnicima otočnih posjeda, Murteranima, to je donijelo znatan ekonomski, a posljedično i društveni napredak. Napetosti nastale temeljem raspodjele arhipelaga kao gospodarskog resursa, s proglašenjem njegova značajnog dijela Nacionalnim parkom krajem 20. stoljeća, proširile su se na kulturne, društvene i simboličke aspekte odnosa ovih dviju otočnih zajednica. Uvođenjem ingerencije nacionalnog parka postavljena su dodatna ograničenja na korištenje prirodnih resursa (Pravilnik o unutarnjem redu Nacionalnog parka Kornati), što je posebno pogodilo tradicionalne ribarske zajednice koje su stoljećima ovisile o tim vodama. To je u najvećoj mjeri utjecalo na saljsku ribarsku zajednicu. Iako se zaštita prirode nametnula kao nužnost, manifestirajući se kroz niz pitanja, od prava na ribolov do korištenja prostora unutar parkovnog područja, dinamika odnosa ovih dviju zajednica i dalje je u određenoj mjeri definirana danas uglavnom poslovičnim animozitetom. Suvremeni pravni i ekološki okviri dodatno kompliciraju već odavno složen odnos Saljana i Murterina pa, iako se najčešće radi o

poslovičnom animozitetu, u pojedinim situacijama on nerijetko uključuje konkretna djelovanja koja na njegove dionike imaju direktan utjecaj.

5.4. Fluidnost arhipelaga i pozicioniranje saljske zajednice u novonastalim promjenama

Iako je ribarsko naselje u Piškeri bilo napušteno već krajem 19. stoljeća, a okolna zemlja u Murterskom vlasništvu, uvidom u arhiv *fabricera*[21] Piasevoli[22], potvrđeno je kako je 8.9. 1938. i 1939. godine „Saljski župnik i nekoliko saljskih svećenika i preko 400 župljana“ išlo „u Piskijeru u crkvu posvećenu Maloj Gospi služiti svetu misu”. Prema ovom izvoru, zadnja služba u crkvi održana je upravo 1939. godine, neposredno prije početka Drugog svjetskog rata koji donosi brojne promjene na ovome području. Politički je Dugi otok „uvijek bio vezan za Zadar, pa je i njegova politička pripadnost uvijek bila određena političkom pripadnošću samoga Zadra. Izuzetak je jedino kratak vremenski period između 1918. i 1944. godine kada je Zadar bio pripojen Italiji a Dui otok ostao u Jugoslaviji” (Finka: 1968: 167). S obzirom na različite vlasti, u tom razdoblju župa Sali i sve njene župne knjige, odlaze pod ingerenciju Šibenske biskupije. Dugi otok i njegov akvatorij postali su važna uporišta partizanskog pokreta tijekom Narodnooslobodilačke borbe (NOB)[23]. Kornatsko otočje imalo je ključnu ulogu tijekom Drugog svjetskog rata. Zajedno s otokom Visom na krajnjem jugu, Kornati su predstavljali posljednju točku zbjega za mnoge koji su otišli u zbjeg. Iako tada već malobrojna, infrastruktura nekadašnjeg ribarskog naselja na otoku Jadra, poslužila je za stacioniranje pružanja medicinske skrbi. U nekoliko preostalih ribarskih kuća bilo je smješteno medicinsko osoblje, organizirana ljekarna, dok se u samoj crkvi nalazila bolnica za borce NOB-a (Filipi, 1968: 996). Bolnica je bila premještana između nekoliko otoka kako bi izbjegla otkrivanje od strane okupatora, a najdulje se zadržala na otoku Jadro (Filipi, 1968: 996).

Nakon Drugog svjetskog rata uslijedila je poratna ekonomska i gospodarska stagnacija, ali i novo određivanje teritorija. Novom teritorijalnom podjelom 1952. godine, kada su u okviru SFR Jugoslavije nastale nove administrativne jedinice (Basioli, 1963: 436), došlo je do

[21] *Fabriceri* - tal. *fabbriciere*; nadstojnik crkovine, upravnik crkvenog imanja, što bi odgovaralo današnjem Župnom vijeću koje se brine o prihodima i rashodima župe, obnovi crkvenih objekata i sl. (Piasevoli, 2023). Crkvenjački odbor (Piasevoli, 1993:81).

[22] Zapis iz bilježnice od Anđeo Piasevoli, (1938./9.). Bilježnica dobivena na uvid od Vesne Piasevoli.

[23] Partizanski odred organiziran je 1942. godine na području Dugog otoka, a u sklopu borbe iste je godine organizirana i komunikacija sa ostatkom pripadnika NOB-a (Finka, 1981).

značajnih promjena u upravljanju Kornatskim arhipelagom. S obzirom da su Murterani do tada postali većinski vlasnici zemljišta na Kornatu, otok Kornat, zajedno s ostatkom arhipelaga prema jugoistoku, bio je pripojen općini Tisno i Šibenskom kotaru (Skračić, 2001: 303). NNakon završetka rata i uspostave Jugoslavije, crkva u Piškeri izgubila je svoju primarnu religijsku funkciju te je postala mjesto komemoracije. Nova administrativna vlast označila je uvalu Piškera kao spomen-područje Narodnooslobodilačke borbe (NOB), čime je prostor, nekada isključivo vezan uz sakralne i hodočasničke prakse, dobio novo značenje u okviru službene memorijalne politike (Valovičić, 2024: 3). Već 1955. godine „odbor Saveza boraca NOB-a iz Šibenika podigao je istočno od naselja kosturnicu sa spomenikom, u koju su pohranjene kosti partizana palih na području kornatskih otoka" (Filipi, 1968: 980), a na pročelje crkve spomen ploču na kojoj je zapisano sljedeće:

> „NA OVOM JE MJESTU U TOKU NAR. OSL. BORBE BILO PRIHVATILIŠTE I BOLNICA RANJENIH PARTIZANA. SPOMEN PLOČU PODIGAO 27. VII. 1955.g KOT. ODBOR S.B.N. O. RA." (Filipi, 1968: 996).

Slikovni prilog 23. Spomen ploča bolnici NOB-a na pročelju crkve Male Gospe u Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Prema kazivanjima sugovornika s područja Murtera, Piškera je za vrijeme SFRJ bila mjesto aktivne komemoracije. Tijekom ratnih godina i za vrijeme Jugoslavije, stoljećima duga tradicija održavanja crkve od strane saljskih ribarskih družina, prestaje. Kako je otok Jadra tada već odavno u privatnom vlasništvu Murterana koji na njegovim pašnjacima drže svoje ovce, a ostaci nekadašnjeg naselja gotovo u potpunosti nestaju, crkva Male Gospe zanemarena je i služi kao *vosik*[24]

O Kornatskom se arhipelagu kao prostoru iznimne prirodne vrijednosti, te potrebi njegove zaštite, u javnom prostru počinje razgovarati 60-ih godina 20. stoljeća. Područje se tada proglašava rezervatom čime je stavljeno pod zakonodavni okvir za zaštitu prirode, što je utjecalo na promjenu u odnosima moći između Saljana i Murterana. S obzirom na zadržavanje isključivog prava ribarenja, teritorijalnim gubitkom Kornatskog arhipelaga saljska zajednica nije izgubila ribolovni resurs, međutim taj je čin u retrospektivi bio nagovještaj kraja njihove višestoljetne dominacije nad tim prostorom. Osim što su se na području arhipelaga i dalje nalazila polja u vlasništvu Saljana i Zaglavaca, prema novinskim izvještajima, prijedlog Zakona o proglašenju Nacionalnog parka Kornati, predviđao je da područje parka prostorno obuhvati i jugoistočni dio Dugog otoka, uključujući uvalu Telašćica, gdje su se nalazila polja, vinogradi, maslinici i ribarske pošte stanovnika Sali, Zaglava i Žmana. Pretpostavljajući gubitak kontrole i prava nad svojom zemljom, stanovnici ovih naselja su postali ključni sudionici rasprave o donošenju tog zakonskog prijedloga (Z.F., Narodni list, 1979:8). Unatoč brojnim raspravama oko prostornog plana, Zakonom o Nacionalnom parku Kornati donesenom 1980. godine, područjem zaštite određen je dio Kornatskog arhipelaga izuzev žutsko – sitske skupine otoka, a zajedno s jugoistočnim dijelom Dugog otoka i uvalom Telašćica. Zaštita se dakle odnosila na područje koje pripada općini Sali i općini Tisno, odnosno Zadarskom i Šibenskom kotaru što je dovelo do brojnih prijepora, prvenstveno po pitaju upravljanja Nacionalnim parkom. Odmah po proglašenju prostornog plana parka izražena je potreba osnivanja Odbora za praćenje i koordinaciju aktivnosti u provođenju Zakona o Nacionalnom parku Kornati, a polazeći od stava kako „uvala Telašćica predstavlja najatraktivniji dio Nacionalnog parka i da će se najvažnije aktivnosti buduće uprave Parka odvijati baš u njoj, ili oko nje", predlagači zaključuju kako bi predstavnici zajednice kojoj uvala pripada trebali „sudjelovati u pripremanju odluka kojima će se regulirati odnosi u Nacionalnom parku" (Narodni list, 1980:3). Nakon dugih rasprava o sjedištu uprave, 1981.

[24] *Vosik* – štala, staja, svinjac (Piasevoli, 1993: 407).

godine, kao jedino moguće rješenje upravljanja novom institucijom koja se proteže na teritoriju dviju općinskih i županijskih uprava, predložen je Samoupravni sporazum o zaštiti, uređenju, unapređenju i korištenju Nacionalnog parka Kornati kojim su se skupštine općina Sali i Tisno (Murter) obvezale osnovati radne organizacije kojima će jedinstvenim prostorom parka gospodariti na područjima općine za koje su osnovane (Z.F., Narodni list, 1981:5). Međutim, upravljanje arhipelagom kao jedinstvenim prostorom ipak nije bilo moguće jer, osim što je nosilo niz administrativnih problema, bilo je orkestrirano brojnim političkim manipulacijama s kopna. To je vidljivo iz niza novinskih članaka i reagiranja kojima se upozorava na neravnomjernu raspodjelu ne samo teritorija, već i sredstava između dvije uprave. Tako primjerice, povodom nastojanja Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, Republičkog zavoda za zaštitu prirode, i Uprave u Murteru ,da se osnuje jedinstvena uprava sa sjedištem u Murteru, u rubrici Reagiranja Večernjeg lista, tadašnji direktor Uprave saljskog dijela Nacionalnog parka Kornati, Mario Maras, istakao je kako je, unatoč zavidnom broju posjetitelja na području uvale Telašćica, pri čemu je prodano „53 000 ulaznica“, i zarađen prihod „veći od milijun dinara”, saljska Uprava ostala zakinuta za državna sredstva izdvojena za rad Nacionalnog parka“ (Maras, 1983:8). Ovakve i brojne slične situacije u konačnici su dovele do poništavanja dviju uprava te odvajanja prostora zaštite prema crti razgraničenja općine Sali i općine Tisno. Jugoistočni dio Dugog otoka 1988. godine proglašava se Parkom prirode Telašćica, a umanjen za novonastali park prirode, Nacionalni park Kornati obuhvaća isti dio arhipelaga čime područje od 91 otok[25] južno od teritorija općine Sali prestaje biti saljski ribolovni resurs (Nacionalni park Kornati, np-kornati.hr, 15.8.2021).

[25] Danas područje Nacionalnog parka obuhvaća 89 otočića (Nacionalni park Kornati, np-kornati.hr, 15.8.2021).

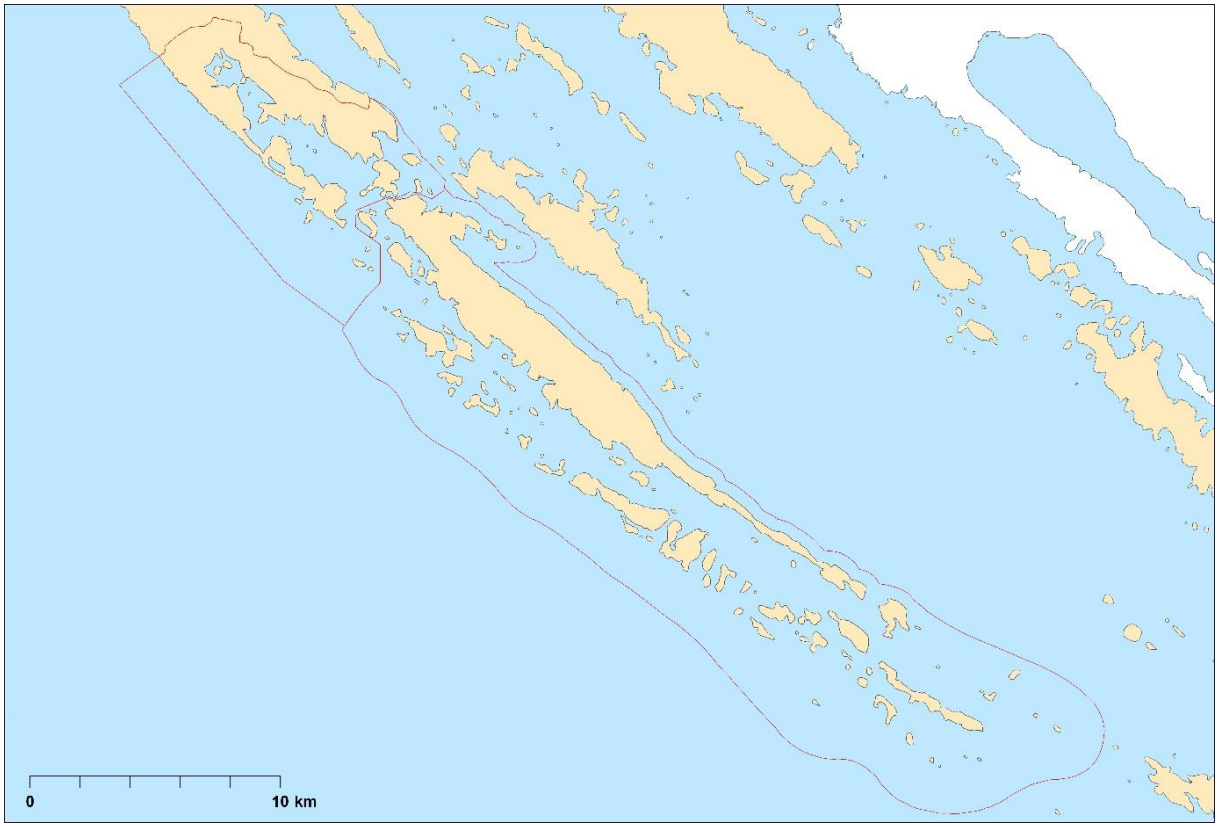

Slikovni prilog 24. Karta arhipelaga s označenim područjima Parka prirode Telašćica i Nacionalnog parka Kornati, autor karte izv. prof. dr. sc. Ante Blaće.

Osim zakonskih regulativa na razini države, Nacionalni park Kornati donio je i vlastiti Pravilnik o unutarnjem redu, kojim su određena prava i obveze različitih korisnika, kao i pravila ponašanja unutar zaštićenog područja. Budući da gotovo više ne posjeduju zemlju ili nekretnine na Kornatskim otocima Saljani su ovim pravilnikom, u većini slučajeva, definirani kao "posjetitelji". Transformacija Kornata u zaštićeno područje ograničila je ribolovne aktivnosti, pa je, nekoć ključna djelatnost za Saljane, gotovo u potpunosti zabranjena unutar granica Nacionalnog parka, čime je arhipelag izgubio svoju tradicionalnu ulogu ribolovnog resursa. Istovremeno, za Murterane, koji su postali većinski vlasnici otočnih nekretnina i zemljišta, Kornati su, unatoč brojnim problemima, postali unosan turistički resurs. Ovakva situacija utjecala je na promjenu odnosa moći. Postavši glavni korisnici kornatskih resursa, Murterani, odnosno Kornatari, učvrstili su svoj položaj u arhipelagu, dok su Saljani izgubili pristup i kontrolu nad prostorom koji je stoljećima predstavljao njihovu teritorijalnu, ekonomsku i društvenu cjelinu.

Podijeljen između dvije županije, Nacionalnog parka i Parka prirode, prostor Kornatskog arhipelaga danas je prostor specifične upravno pravne podjele te mjesto kontinuiranih prijepora. Složen kontekst Kornatskog arhipelaga ne samo da oblikuje specifične odnose između dviju zajednica, već značajno utječe i na percepciju prostora kopna i mora te na vrednovanje materijalnih i nematerijalnih ostataka prošlosti. Suvremeni odnosi moći koji impliciraju kompleksnu povijest lokaliteta bili su vidljivi već u preliminarnom pregledavanju literature. Primjerice, pisan 1928. godine, rad Ćirila Ivekovića naslova „Dugi otok i Kornat", upućuje na poimanje ovoga područja kao cjeline, dok se radovi pisani od 50-ih godina 20. stoljeća naovamo, bave ili isključivo Dugim otokom ili isključivo Kornatskim arhipelagom. Ova ili/ili situacija vrlo dobro ocrtava percepciju arhipelaga uzrokovanu njegovim teritorijalnim i administrativnim razgraničavanjem. Napisana iz perspektive Murterske zajednice, prošlost Kornatskog arhipelaga uglavnom tek usput spominje Saljane, saljske ribare i njihovo ribarsko naselje na otoku Jadri. Većina autora donosi činjenice o prisutstvu Saljana unutar arhipelaga, ali ih rijetko tko razlaže ili detaljnije obrađuje. Istovremeno, u djelima autora koji se saljskom ribarskom prošlosti bave (Basioli, 1963, 1974, Filipi, 1968, 1977, Beverin, Armanini, 2006), arhipelaška se prošlost Saljana i njen značaj za zajednicu iščitavaju tek između redaka. Ribarsko naselje Piškera uglavnom se spominje samo kao povijesna činjenica, a jedino je Filipi 1968. godine u kratkom tekstu „Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri" donio njegov konkretniji prikaz, što u članku „Ribarsko naselje Piškera u prošlosti" konstatira i Sorić (2013). U javnom se prostoru danas o Kornatskom arhipelagu govori gotovo isključivo u okviru diskursa Nacionalnog parka i *Kurnatara* – zajednice Murterana koji su u posjedu Kornatske zemlje. Iako je gotovo u potpunosti nezapisana, izbrisana iz kolektivnog sjećanja, te zamijenjena novim narativom u kojem glavno mjesto zauzimaju *Kurnatari,* saljska arhipelaška prošlost još uvijek egzistira između redaka uglavnom Saljskih autora, kao i sjećanjima danas starijih generacija Saljana i stanovnika okolnih naselja.

Suvremeni odnosi moći reflektiraju se i u religijskim praksama na području arhipelaga. Već preliminarno istraživanje hodočašća na Piškeru pokazalo je kako je ova praksa gotovo u potpunosti nevidljiva u javnom prostoru Zadra i šire. Oskudnost informacija dostupnih putem interneta, biskupijskog arhiva, zbornika o Dugom otoku, pa čak i usmenih izvora poput mojih poznanika iz Sali bila je zapanjujuća. Izuzev nekoliko kratkih novinskih reportaža (IKA, https://ika.hkm.hr/novosti/piskera-hodocasce-kraljici-ribara-i-blagoslov-zvona/ (15.8.2024.),

IKA https://ika.hkm.hr/novosti/hodocasce-brodovima-majci-bozjoj-na-otoku-jadra/(15.8.2024.), Dominis, 2008) koje, ističući ribarski identitet ove otočne zajednice naglašavaju težak ribarski život i izuzetan značaj zaklonjene uvale i štovanja Male Gospe (Dominis 2008, 2011) što, ukoliko se u obzir uzme povijest Piškere i Sali, nije netočno, o samoj praksi hodočašća ne postoji konkretan ili detaljniji zapis. Nadalje, narativ je kod svih izvora bio jednako jednostavan i oskudan: zadnje subote u srpnju hodočasnici iz Sali i nekoliko okolnih mjesta odlaze na Piškeru, gdje se u crkvi Male Gospe održava misa. Hodočašće na Piškeru ni danas ne dobiva značajan medijski prostor. Istovremeno, hodočašće Gospi od Tarca nadaleko je poznato kornatsko hodočašće. Crkva Gospe od Tarca nalazi se na otoku Kornatu podno utvrde Tureta, a ispred taračkog polja. U prošlosti je i ona pripadala župi Sali koja ju je, s obzirom na novonastale teritorijalne promjene, prepustila župi Murter ali je uslijed promjene imovinsko-pravnih odnosa u arhipelagu u konačnici pripala Murteranima. Iako brojni sugovornici ističu kako se *uvik hodilo na Tarac na hodočašće. Ali od kad imamo našu Piškeru, mi Saljani više ne gremo tamo,* danas Gospi od Tarca hodočaste pretežno Zaglavci *jer oni i danas tamo imaju zemlju* i tek manji broj Saljana. Taračko se hodočašće najčešće određuje kao murtersko, dok se hodočašće na Piškeru određuje kao saljsko hodočašće. Kao što tek rijetki Saljani odlaze hodočastiti na Tarac, tako i tek rijetki Murterani dolaze hodočastiti na Piškeru. S obzirom na udaljenost, radi se o uglavnom situacijskim hodočasnicima – onima koji se na otoku ili u njegovoj blizini tada nalaze.

Otok Jadra i crkva Male Gospe nalaze se i u specifičnom upravno – pravnom odnosu. Otok Jadra formalno – pravno pripada općini Murter i Šibensko-kninskoj županiji, a sva zemlja na njemu, osim crkva Male Gospe, u privatnom je vlasništvu Murterana. Crkva, zajedno s njenim pristupnim putem i jednim mulom kojega je još potrebno obnoviti, u vlasništvu je saljske župe i jedina je zajednička imovina Saljana na području otočja. Stoga se može kazati kako je crkva Male Gospe saljski „otok" u „moru" Murterske zemlje. Iako pod ingerencijom župe Sali, crkva Male Gospe upisana je 2006. godine u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske od strane Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Šibeniku. Navedena pod nazivom Gospina crkva i registarskim brojem Z-2547, (https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2547), postala je zaštićeno kulturno dobro. Prijepori oko obaveza i prava koji iz ove specifične imovinsko pravne vlasničke strukture proizlaze, jasno su naglašeni u kratkom novinskom izvještaju Turčinov – Ježine, naslova "Župnik na godišnjem, a crkva urušena" iz 2008. godine. Pišući o propalom krovištu crkve,

Turčinov – Ježina naznačava kako su na loše stanje građevine (crkve) privatni vlasnici zemljišta upozorili Upravu NP Kornati i PP Telašćica, pri čemu je NP Kornati odgovorio kako „nisu znali da je stanje takvo" te kako „crkvom upravlja Župa u Salima iako se ona nalazi na području Nacionalnog parka", dok je PP Telašćica odgovorio iznenađenjem te isticanjem kako obnovu crkve vodi saljski župnik. Osim ovih uzete su i izjave Murterana s područja Kornata koji ističu kako bi „djelatnici Parka *tribali znati i kad kamen sa suhozida padne na vrhu briga*, kamoli da propada spomenik kulture na prostoru kojim upravljaju", dok je na području Sali kontaktiran samo svećenik (Turčinov – Ježina, 2008).

Mjesto Sali danas je najveće naselje te administrativno, društveno, gospodarsko, i kulturno središte geografski i društveno fragmentiranog Dugog otoka. Najznačajniji oblik turizma u Salima danas je nautički turizam. Sintagma *pun Porat* koja se tijekom turističke sezone redovno čuje, češće se odnosi na broj brodova u luci nego na broj ljudi. Njome se i mjeri uspješnost sezone, opterećenost ili rasterećenost infrastrukture. Tako su punome Portu oprečne sintagme *samo par jabola* ili *samo je par jedrilic(a)* koje *prazan Porat*. Kornatski arhipelag danas je, uz pojedina obiteljska poljoprivredna gospodarstva, privatne maslinike, pčele i sve malobrojnija stada ovaca, gotovo isključivo turistički resurs. Sa svojim gustim rasterom otoka nautička je meka ovog dijela Jadrana. Međutim, brojna nautičarska infrastruktura, od kojih je jedna i marina za prihvat brodova na otoku Velika Panitula, ni danas nema mjesto u kojem je moguće napraviti opskrbu. Najbliže takvo mjesto i sigurna luka mjesto je Sali, pa iako su danas teritorijalno i administrativno razdvojeni, Kornatski arhipelag i dalje ima značajan ekonomski i gospodarski učinak na Sali. Stoga, u širem kontekstu vlastite arhipelaške prošlosti, depopulacijom obilježenog te geografski i društveno fragmentiranog otoka, prostor Sali nudi slojevitu perspektivu pripadnosti i procesa identifikacije s prostorom koja se odvija u suodnosu s ritmom godišnjih migracija, dolaska i odlaska turista, te različitih ekonomskih i kulturnih aktivnosti. U tom kontekstu, pripadnost nije statična kategorija već dinamičan proces koji uključuje povijesno nasljeđe, kulturnu praksu i suvremene ekonomske izazove.

6. Hodočašće Kraljici ribara

Kako je uspostavom Jugoslavije čitava uvala pa tako i crkva Male Gospe, kao značajno područje NOB-a, postala mjestom komemoracije, njena je religijska funkcija sukladno tadašnjoj društveno-političkoj paradigmi, dokinuta. U istom periodu novom teritorijalnom podjelom Kornatski arhipelag južno od prolaza Vele Proverse pripao Općini Tisno, odnosno Šibenskom kotru, pa je crkva u Piškeri *izgubila (je) onaj svoj kult, jeli, crkveni...jednostavno, možemo reći sa saljske (je) strane bila bandonana, zaboravljena.* S obzirom da je izgubila svoju religijsku funkciju, crkva Male Gospe u Piškeri vremenom je propadala i u konačnici, prema sugovornicima, postala mjesto na kojem su novi vlasnici otočne zemlje držali alate, sijeno i stoku. Odcijepljenjem Hrvatske ranih 90-ih godina 20. stoljeća, političko-društveno uređenje socijalističke Jugoslavije prestaje biti relevantna identitetska paradigma te se otvara prostor za izgradnju novih narativa. Političko-društveno uređenje nove Hrvatske temeljilo se na takozvanoj narodnoj kulturi i katoličkoj religiji, kojima je ratnih i poratnih godina dokazivan kontinuitet naroda. Uspostava nove države temeljene na nacionalnom identitetu potaknula je selektivni pristup kolektivnom pamćenju s ciljem oblikovanja novih, politički motiviranih identiteta, čiji je osnovni cilj bio potvrditi kontinuitet zajednice. Upravo zahvaljujući novo nastalom identitetskom prostoru za vrijeme Domovinskoga rata (1991 - 1995), predvođeni tadašnjim svećenikom, don Titom Šarinom, Saljani 1992. godine odlaze u Piškeru obnoviti svoju crkvu. Ideja obnovi hodočašća na Piškeru, prema mojim se sugovornicima temeljila na nastojanju *da se jednostavno od crikve napravi Crkva,* odnosno da se crkvi Male Gospe vrati njena religijska funkcija (Valovičić, 2024: 8). Prvo hodočašće održano je već iduće, 1993., godine kada crkva Male Gospe na Piškeri, a time i hodočašće dobivanju epitet *Kraljice ribara,* odnosno *Ribarske katedrale* koji konotiraju *slavnu saljsku ribarsku prošlost.* Halbwachs (1984), ističe kako se, s obzirom da je vrijeme na koje se referira nezavisno, religijski objekt čini izuzet od promjene; religijske su reprezentacije fiksne dok se svi ostali pojmovi i tradicije koji formiraju sadržaj društvene misli evoluiraju i transformiraju. Ipak, iako se religijsko sjećanje nastoji izolirati od trenutnog društva, ono se pokorava istim zakonima kao i svako kolektivno sjećanje - rekonstrukcijom povijesti pomoću materijalnih tragova, obreda, tekstova i tradicija koje je ostavila prošlost, te pomoću sadašnjosti (Halbwachs, 1984). Stavljajući naglasak na *jaku ribarsku tradiciju* mjesta Sali te ističući *ribarski identitet* i *težak život ribara* koje je crkva Male Gospe štitila od nevremena

(Dominis 2008, 2011,ezadar.hr, IKA, 2003), hodočašće se u medijskom prostoru afirmira oslanjanjem na povijest, tradiciju i religiju kao ključne temelje identiteta zajednice, što je odgovaralo društvenom i političkom kontekstu nastanka nove države utemeljene na nacionalnom identitetu. „Konstruiranjem crkve kao mjesta sjećanja na nekadašnju ribarsku povijest, te uključujući pri tome širok spektar dionika, ovo je hodočašće započeto kao kohezija zajednice temeljem zajedničke daleke prošlosti" (Valovičić, 2024: 14).

Iako utemeljeno na praksi iz 30-ih godina 20. stoljeća, obnovljeno hodočašće ipak je ponešto izmijenjenog oblika i vremenskog okvira. U suvremenom kontekstu lokaliteta, ono poprima i nova značenja proizašla iz političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih promjenama. Tada već ustanovljene granice Nacionalnog parka Kornati koje dijele arhipelag na njihovo i mjesto unutar kojega su kategorizirani kao „posjetitelji", daju ovoj religijskoj praksi određeni subverzivni karakter samim time što plovidba do, danas njihove jedine zajedničke imovine, crkve Male Gospe, podrazumijeva plovidbu i zadržavanje Murterskim i teritorijem Nacionalnog parka Kornati.

Slikovni prilog 25. Unutrašnjost crkve s panoima o nekadašnjem ribarskom naselju, autorica fotografije Petra Valovičić.

Za razliku od nekadašnjeg kojim je njegovan kult Male Gospe, obnovljeno se hodočašće održava zadnje srpanjske subote koja je 90-ih godina prošloga stoljeća, osim stabilnih meteoroloških prilika, prema sugovornicima garantirala i veći odaziv zajednice jer je to bilo doba godine kada su *ribari slobodni, agrara nema i ljudi su slobodni poći tamo* (Valovičić, 2024: 9). Tadašnji zadarski nadbiskup Marijan Oblak blagoslovio je crkvu već 1993. godine, čime je ovo hodočašće afirmirano od strane nadbiskupije, ali i šire crkvene zajednice ovoga područja. Prema kazivanjima, u obnovljenom hodočašću tih ranih godina sudjelovalo je i do 600 ljudi, od kojih su neki dolazili iz okolnih otočnih i kopnenih naselja poput Zadra i Biograda. Budući da odlazak na Piškeru uključuje gotovo tri sata plovidbe kroz Kornatski arhipelag, hodočašće je započinjalo već u ranim jutarnjim satima okupljanjem u saljskom portu ispred hodočasničkog broda. Nakon gotovo tri sata duge plovidbe, zbog izrazito plitkog tjesnaca, brod koji dovozi hodočasnike iz Sali mora oploviti otok Vela Panitula i uvali Piškera pristupiti s južne strane. S obzirom na nemogućnost direktnog pristajanja, brod se vezuje za gat u ACI marini na Veloj Panituli, gdje pristigle hodočasnike dočekuju njihovi sumještani pristigli uglavnom dan ranije, kako bi ih s malim brodicama prevezli u uvalu Piškera. Po dolasku na odredište, crkva se ukrašavala vijencem od *karube*[26] nakon čega su hodočasnici u hladu borove šume ili na svojim brodovima čekali početak obreda. Netom prije 11 sati okupljali su se na početku staze koja vodi do crkve, kako bi kratkom procesijom *od mora do crikve* započeli službeni crkveni obred. Vrhunac obreda odvijao se u crkvi Male Gospe izvođenjem Saljske mise - pjevane liturgije koja potječe iz glagoljaškog polifonog pjevanja. Mjesto Sali, kao i brojna druga otočna i priobalna mjesta na istočnoj strani Jadrana ima bogatu glagoljašku povijest koja se odnosi na srednjovjekovno crkveno pjevanje. Ono je na ovome području izvođeno na vernakularnom jeziku zajednica, a obuhvaća sva liturigijska, paraliturgijska i religijska pjevanja koje izvode svećenici i laici (Ćaleta, 2014: 263). U Salima se glagoljaška misa danas održava tri puta godišnje, što je značajno u odnosu na ostale otoke i obalu gdje je ta praksa gotovo nestala. Osim toga, zajednica izvodi i brojne polifone napjeve, pjevane *pištule*[27], i liturgije koje su proizašle iz nekadašnjeg glagoljaškog pjevanja. Nakon obreda, hodočasnici su se vraćali u borovu šumu ili na brodice kako bi objedovali, a potom se

[26] *Karuba* – rogač (Piasevoli, 1993: 131).
[27] *Pištula* - poslanica, pismena poruka (Piasevoli, 1993: 250).

okupljali u hladovini borova gdje su u neformalnoj atmosferi, *pivali*[28] su i *balali*[29] sve do popodnevnih sati kada bi došlo vrijeme povratka u Sali.

Slikovni prilog 26. Komad vijenca od karube kojega je isplela Mira Karinja u svibnju 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Tijekom 90-ih godina hodočašće je organizirano od strane Mjesnog odbora, Crkve i tvornice Mardešić koja je davala značajnu logističku potporu. *Oni su sudjelovali stvarno, ono, dali su sve, svu, ajmo reći njihovu infrastrukturu, pomičnu koja je mogla preniti dole,* a osim brodova, tvornica je organizirala i obroke. *Jutro biš poša do Mardešića, nafriga se liganja, nafriga se srdel, to si ima sve mukte. Vina, vodu, sve je to bilo organizirano.* Prema kazivanjima, dok su saljske hodočasnike do Vele Panitule prevozili Mardešićevi brodovi, *bili bi šli pa bi se,* na pola puta prema Piškeri, *vezali brodima kod Obručana i tamo poili*

[28] *Pivati* – pjevati (Piasevoli, 1993: 251).
[29] *Balati* – igrati kolo (Piasevoli, 1993: 27).

marendu[30]. Mardešićeva logistička potpora hodočašću, barem u ovolikom obujmu, prestaje ranih 2000-ih godina. Pretvorbom 1992. godine tovrnica je „postala dioničko društvo – pretežito u vlasništvu države" (Beverin, Armanini, 2006: 23), a nakon odlaska u stečaj 2002. godine (Beverin, Armanini, 2005:391), izgubila je gospodarsku i političku moć. Njenu ulogu u organizaciji hodočašća djelomično je preuzeo Park prirode Telašćica, koji od tada organizira angažman privatnih brodara za prijevoz hodočasnika, i, u suradnji s Nacionalnim parkom Kornati, izvodi pripremu crkve koja se odvija nekoliko dana prije, kao i samo hodočašće. Izostanak Mardešića značajno je utjecao na izgled hodočašća. Prvih godina obnovljenog hodočašća, u Piškeru se iz Saljske crkve, prema brojnim kazivanjima nosila originalna otlarna slika koju je crkvi Male Gospe u Piškeri poklonio Giovanni Petricioli Salghetti. Međutim, translokacija ikone s vremenom je prestala kako *se slika ne bi oštetila* prevoženjem *u manjim brodovima.*

Slikovni prilog 27. Detalj snimljen tijekom prevoženja hodočasnika s Vele Panitule u uvalu Piškera, snimljeno 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

[30] *Marenda* – zajutrak, doručak (Piasevoli, 1993: 177).

Danas se originalna slika čuva u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Salima, dok se u crkvi Male Gospe u Piškeri nalazi njena replika. Pretpostavka je starijih sudionika, kako je privatizacija Mardešića, te s njom povezano angažiranje privatnih brodara izvan otoka, utjecala na napuštanje prakse prenošenja oltarne slike.

Slikovni prilog 28. Replika oltarne slike u crkvi Male Gospe u Piškeri, snimljeno 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Zaustavljanje brodova kod otoka Obručana i čašćenje zajednice ukazuje na ispreplitanje šireg političkog utjecaja tvornice, tada u vlasništvu nove države, i društvenog značaja kojeg Mardešić unutar lokalne zajednice ima. Osim toga, ono je reflektiralo zajedništvo koje mnogi sugovornici spominju kada govore o svom radnom vijeku provedenom u tvornici, a koje se pretežno odnosi na razdoblje od 60-ih do kasnih 80-ih ili ranih 90-ih godina kada je Mardešić, kao i sva industrija doživljavao svoj procvat. Prestankom Mardešićeva sudjelovanja i uvođenjem privatnih brodara za prijevoz hodočasnika ovaj element nestaje, a zamjena socijalne s tada tek nadolazećom logikom kapitalizma, jasno je izrečena u riječima jedne od sugovornica: ... *posli ka je to propalo onda .... ni bilo više toga čašćenja nego svaki svoje i ćao.* Nadalje, element zaustavljanja kao neformalnog, ili barem manje formalnog dijela prakse

prilikom kojega je zajednica dijelila hranu i provodila vrijeme pjevajući, već je 2003. godine zamijenjen komemorativnim elementom pokraj otočića Borovnika. Od tada, svake godine na tom mjestu hodočasnici bacanjem vijenca u more odaju počast don Srećku Lovretiću (1911.,

Slikovni prilog 29. Vijenci za komemoracije tijekom plovidbe, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Molat – 1942.), svećeniku s otoka Molata koji je, prema istraživanju Vinka Buturića, 1942. godine bio zavezan za jarbol broda te potopljen u uvali kod Borovnika od strane partizana (IKA. https://ika.hkm.hr/novosti/piskera-hodocasce-kraljici-ribara-i-blagoslov-zvona, 15.8.2024.). ”Istraživanje mjesta ubojstva mladog svećenika proveo je saljanin Vinko Buturić s ciljem ispravljanja netočne informacije o mjestu ubojstva navedenoga svećenika i uvođenja elementa komemoracije u hodočašće. Njegovo je desetogodišnje nastojanje prihvaćeno tek nakon deset godina, 2003. godine kada je izvedena prva komemoracija. Uvođenje ove komemoracije korelira sa širim društvenim i političkim kretanjima ranih 2000tih godina i nastojanjem utvrđivanja ideje nacionalnog identiteta putem heroizacije trenutnih i demonizacije nekadašnjih državnih, političkih i drugih javnih aktera” (Valovičić, 2024: 13). Unošenje komemoracije smrti svećenika pogubljenog od strane članova NOB-a, jasno oponira

i danas problematičnoj prošlosti tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Dodavanjem elemenata kojima se komemorira žrtva socijalističkog društvenog uređenja, odgovarala je široj političko društvenoj klimi ranih 2000-ih godina u kojoj je nekadašnja država označavana kao izrazito negativna čime se jačao identitet mlade nacije. Osim toga, ukoliko se u obzir uzme činjenica kao se raspodjela arhipelaga dogodila s uspostavom SFR Jugoslavije i socijalističkog društvenog uređenja, može se pretpostaviti kako je uvođenje komemorativnog elementa za saljsku hodočasničku zajednicu imalo dvostruku ulogu; potvrdu novog nacionalnog identiteta i oponiranje novim vlasnicima arhipelaga. Postavljanjem na unutrašnji lijevi zid crkve spomen-ploču na kojoj stoji natpis „Ovdje u Kornatima župnik mjesta Luke don Srećko Lovretić okrutno je umoren kod otoka Borovnika u srpnju 1942. Na sjećanje naraštajima postaviše Saljani, hodočasnici Gospi u Piškeri, 31. srpnja 2004.“, zajednica dodatno materijalizira svoj otpor ne samo prema nepoželjnom dijelu prošlosti, već i prema razdoblju u kojem je izgubila pravo na teritorij arhipelaga i njegovo more. Nerijetko pojedini sugovornici, govoreći o ovom dijelu prošlosti ili gubljenju posjeda u arhipelagu, uzročno posljedični odnos političko-društvenog uređenja i imovinsko-pravnih promjena na području arhipelaga karakteriziraju *partizanštinom* kao pejorativnim pojmom koji karakterizira negativne i nelegitimne, nelegalne ili nemoralne radnje.

Slikovni prilog 30. Spomen ploča don Srećku Lovretiću unutar crkve Male Gospe na Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Osim ovog, u hodočašće je nakon kornatske tragedije 2007. godine u kojoj je život izgubilo 11 vatrogasaca s područja Murtera, Tribunja i Vodica, dodan još jedan komemorativni element. Zaustavljanjem ispred spomen područja kornatskih križeva, hodočasnici na povratku s Piškere održavaju kratki obred u znak sjećanja na stradale vatrogasce.

Slikovni prilog 31. Otok Kornat snimljen s pučine, u daljini se vidi spomen područje Kornatski križevi, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičič.

S vremenom je na hodočašće prestalo dolaziti stanovništvo okolnih otočkih i kopnenih naselja pa je ono dobilo lokalni karakter. Zadnjih godina hodočašće bilježi i pad broja ljudi koji ga pohode, a iz razgovora sa sudionicima ističe se kako na to znatno utječe promjena radnog dana. Uronjenost zajednice u turizam i svojstvenu mu sezonalnost ima značajan utjecaj na otočku svakodnevicu. Tijekom ljetnih mjeseci radno sposobno stanovništvo zaposleno je gotovo svaki dan u tjednu pri čemu se obaveze zaposlenja često preklapaju s obavezama vezanim uz turizam. Značajan dio sugovornika srednje i mlađe životne dobi koji se bave iznajmljivanjem smještaja ili drugim oblikom rada u turizmu, tvrdi kako na hodočašće ne može otići jer je subotom inače smjena gostiju. Obaveze vezane uz to, ali i nemogućnost dobivanja slobodnog dana na poslu, onemogućavaju im odlazak na Piškeru. Stoga je većina redovnih hodočasnika danas starije i srednje životne dobi dok većina onih srednje i mlađe životne dobi dolazi ovisno o organizaciji radnog, odnosno slobodnog vremena.

Polazeći od Halbwachsove (1984) pretpostavke kako društvena vjerovanja imaju dvostruki karakter; kao kolektivna sjećanja i tradicije, ali istodobno i ideje i konvencije koje proizlaze iz

znanja o sadašnjosti (Halbwachs, 1984), u okvirima šireg društvenog i političkog konteksta, *ribarska katedrala* i obnovljeno hodočašće konotiraju arhipelašku prošlost prije administrativnog razdvajanja arhipelaga, reflektirajući istovremeno novonastale odnose moći. Pamćenje i identitet koji se njime konstruira, a koje je u službi određenih interesa i ideologija, zahtijeva planirana zaboravljanja i selektivna sjećanja. Ovi inskriptivni procesi međusobno se podržavaju održavajući određene društvene granice i moć. Prema tome, radi se o društvenim ali i političkim konstruktima (Hobsbown 2011). Nastalo iz raskola s prošlošću, svijesti o konfliktnim reprezentacijama crkve te nastojanju zajednice da njena povijest bude kohezivni element istovjetan nacionalnom identitetu, obnova crkve i hodočašća otvorila je mogućnost brisanja dijela nepoželjne prošlosti. Osim brisanja materijalnih tragova te prošlosti, poput uništavanja *petokrake* s pročelja i ploče na podu crkve, Saljani u hodočašće uvode vlastite komemorativne elemente koji su oprečni prošlom, a koreliraju s trenutnim političkim i društvenim uređenjem.

Slikovni prilog 32. Izbrisana spomen ploča NOB-a unutar crkve Male Gospe na Piškeri, autorica fotografije Petra Valovičić.

Uzimajući u obzir pretpostavku kako je pamćenje podložno promjenama i manipulacijama te često nesvjesno iskrivljeno, kao i činjenicu da novi počeci uvijek dolaze u obliku povratka prošlosti – pri čemu kulturno sjećanje karakterizira svjestan odnos prema prošlosti s ciljem prevladavanja lomova, afektivno vezanje i kulturalno oblikovanje – iznenada oživljeno sjećanje postaje prilagodljivo trenutnoj društvenoj paradigmi. Snažno se prisjećajući ili prepričavajući tuđa snažna sjećanja zaudarajućeg mirisa koji ih je zatekao, kada govore o obnovi, sugovornici ističu kako su *Murterini od crikve načinili vosik*. *Od kad smo pošli najprvo su mlade cure pošle očistiti to, dva tri dana su to čistili i prali i to je znaš kako je bilo, smrad od ovaca ča su Murterini učinli.* Obnovom hodočašća na Piškeru, Saljani u značajnoj mjeri prestaju ići na hodočašće Gospi od Tarca, iako je lokalitet Taračkog polja i uvale u kojoj se crkva nalazi, u neposrednoj blizini Sali. Ovaj, nekada saljski posjed danas je, kao i ostatak arhipelaga, u većinski Murterskom vlasništvu, a i samo hodočašće na Tarac već se dugi niz godina, s pozicije obje zajednice, ali i šireg javnog diskursa, smatra isključivo murterskim hodočašćem. Ukorijenjen u lokalne antagonizme, scenarij hodočašća na Piškeru propisan je tijekom prvih desetak godina izvođenja, određujući crkvu Male Gospe u Piškeri njegovim „centrom" (Turner, Turner, 1978: 34), a daleku ribarsku prošlost, komemoraciju i komemorativne elemente njegovim konstitutivnim elementima.

6.1. Pandemija COVID-19 i samorazumljivost hodočašća

Pandemija virusa COVID-19 značajno je utjecala na sve aspekte naših života, pa tako i ovo istraživanje, i ovu religijsku praksu. Iako su restrikcije 2021. godine, u vrijeme mojih prvih susreta s terenom, već bile ublažene, pandemija koja je još uvijek bila u tijeku i dalje je značajno utjecala na hodočašće s kojim sam se tada prvi put susrela pa je i sam odlazak na hodočašće tijekom pandemijske 2021. godine bio pun izazova. Zbog restrikcija nije bio organiziran hodočasnički brod, međutim moji su me, tada još uvijek malobrojni, sugovornici s velikom sigurnošću uvjeravali da će hodočašća biti, ali da će ići samo ljudi sa svojim brodovima. Pokušaj dobivanja informacija o sudionicima, brodovima i vremenu njihova polaska predstavljao je svojevrsni test snalaženja na terenu jer je često bio uzaludan. Unatoč uvjeravanjima da će se ono dogoditi, nitko nije znao kazati tko točno na hodočašće ide, kao ni u koje će vrijeme isploviti, a što je ostavljalo dojam kako se ovo malo i relativno nepoznato hodočašće možda uopće i neće dogoditi. Brojna upozorenja da se ne iznenadim izuzetno

malim brojem sudionika, taj su dojam dodatno pojačavala pa su dani koji su prethodili zadnjoj srpanjskoj suboti bili ispunjeni osjećajem neizvjesnosti. Brod na koji ću se u subotu ujutro ukrcati pronašla sam u gotovo zadnji čas, a uz našu, iz porta je na hodočašće je toga jutra isplovilo samo par manjih privatnih brodova. Ovakva je situacija opet odavala dojam kako održivost ove prakse nije nimalo izgledna. Iako se činilo kako će na hodočašću biti samo petnaestak sudionika, prilazeći otoku Jadri, u uvali Piškera počele su se nazirati male brodice privezane jedna iz drugu. Bile su to pretežno saljske brodice, uz koje je na susjednim *mulićima* bilo privezano tek nekoliko murterskih. Uvala u kojoj se nalazilo tek nekoliko novijih stambenih, i jedan ugostiteljski objekt, izgledala je prazno, a na najvećem se mulu vijorila hrvatska zastava u čijem srednjem polju je crnim tiskanim slovima pisalo „Murter“.

Slikovni prilog 33. Hrvatska zastava u čijem srednjem polju piše MURTER na mulu u Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Dok smo se privezivali za jednu od saljskih brodica u nizu, iako nevelika, zajednica koju smo zatekli bila je opuštena i vesela. Odjeveni u svakodnevnu kratku ljetnu odjeću, hodočasnici su se opušteno pozdravljali i družili na svojim brodovima i mulićima za koje su bili privezani.

Zbog nemogućnosti angažiranja velikog hodočasničkog broda, na hodočašću su sudjelovali samo oni hodočasnici koji dolaze vlastitim malim brodicama, predstavnici crkvenih i lokalnih vlasti te nekolicina nas *outsidera*. Većinu su hodočasnika tada činili muškarci pretežno srednje i starije životne dobi, nekolicina žena i nekoliko hodočasnika koji, poput mene, nisu bili pripadnici lokalne zajednice. Činilo se kako se ne događa ništa više od uobičajenog ljetnog izleta. Unatoč kontinuiranom osjećaju neizvjesnosti koji je iz čitave situacije proizlazio, ono što je uslijedilo rastjeralo je sve moje sumnje o održivosti ove lokalne prakse, te odredilo smjer istraživanja.

Unatoč manjem broju hodočasnika i nesnosnoj vrućini, značajan dio prisutnih oko 11 sati krenuo je prema podnožju staze, nešto dalje od obale, gdje su se zajedno sa svećenikom, uz pjesmu, uputili prema crkvi Male Gospe. Približavajući se crkvi, na njenom pročelju zapažam spomen-ploču postavljenu 1955. godine, kojom je Kotarski savez boraca Šibenik obilježio kratkotrajnu ratnu funkciju crkve kao bolnice za ranjenike NOB-a tijekom Drugog svjetskog rata, dok ulaskom unutra, na lijevom zidu tik uz ulaz primjećujem onu postavljenu 2004. godine kojom saljski hodočasnici komemoriraju svećenika Lovretića ubijenog od strane pripadnika NOB-a. U kamenoj crkvi lišenoj ornamenata i arhitektonskih ukrasa, s tek osnovnim liturgijskim potrepštinama, drvenim klupama i dva skromna oltara, ove su spomen ploče bile izuzetno vidljive što je još više poticalo moja promišljanja o ideološki oprečnim komemorativnim elementima i odnosu na relaciji Sali-Murter. Unatoč mojoj početnoj procjeni i vrućini dodatno pojačanoj bukom cvrčaka izvana, crkva je bila sasvim ugodno popunjena hodočasnicima.

Slikovni prilog 34. Misa u crkvi Male Gospe na Piškeri, 2021. godine. Autor fotografije Mario Katić.

Natopljeni znojem, hodočasnici su odmah po ulasku započeli pjevati liturgiju, što je prostor ogoljenih zidova crkve ispunio snažnim i obuzimajućim zvukom njihovih gromkih glasova. Već s prvim tonovima osjetila sam kako mi se koža počinje ježiti, a toj fizičkoj ubrzo je uslijedila snažna emocionalna reakcija. Svaka moja misao u tom je trenutku bila prekinuta. Pogledavši oko sebe primijetila sam kako su i ostali sudionici doživljavali slične reakcije. Gromoglasno, a istovremeno tehnički precizno i estetski ugodno pjevanje, u kojem su dominirali muški glasovi dubljih tonova, dodatno pojačano kamenim zidovima crkve, potpuno je ispunjavalo prostor i obuzimalo naša tijela fizičkim i emocionalnim podražajima. Zvučna rezonantnost crkve Male Gospe, osim što je pojačavala glasnoću i dodavala punoću izvedbi, omogućavala je stapanje netom završene glazbene fraze s onom tek započetom, stvarajući dojam neprekinutosti zvuka. Kameni zidovi crkve, lišeni ukrasa i namještaja, uvjetovali su jače rezoniranje zvuka, a pjevači, prilagođavajući svoju izvedbu prostoru, manipulirali su estetskim i auditivnim aspektima, čime su utjecali na emocionalni doživljaj sudionika hodočašća. Atmosfera opuštenog ljetnog dana preobrazila se u iznimno svečanu, a vrhunac izvedbe dogodio se na samom kraju, izvedbom pjesme „Gospe ribara težaka”.

Po završetku mise vratili smo se na brod, kao i većina hodočasnika, gdje smo, u ponovno opuštenoj i neformalnoj atmosferi, dijelili hranu i piće. Nakon nekog vremena, kroz zaglušujuću buku cvrčaka, s terase restorana na obali počela je dopirati pjesma, a hodočasnici s brodica brzo su krenuli prema zvuku. Krenuvši i sama za njima, zatekla sam većinom muškarce kako, stojeći jedan pokraj drugoga, tvore krug i složno pjevaju. Zastajući tek povremeno kako bi dolili vino u svoje čaše, zatečena je skupina neprekidno pjevala tijekom idućih nekoliko sati. Repertoar sastavljen od popularnih dalmatinskih pjesama koje govore o životu vezanom uz more, nekolicine lokalnih saljskih napjeva i pjesama koje slave naciju, istovjetan je repertoaru svake saljske fešte i blagdana, a u njegovu izvođenju, povremeno im su im se pridruživali i ostali hodočasnici. U jednakoj mjeri kao što su ranije ispunjavali prostor crkve, gromki su glasovi hodočasnika sada ispunjavali prostor čitave uvale. Opisujući glazbu kao "metaforički izraz osjećaja", Blacking tvrdi kako ona „nudi reprezentaciju kognitivnih činjenica tipičnih ne samo za objektivna iskustva, već i za svijest o njima" (Blacking, 1969: 39). Utoliko je njena sposobnost da izrazi i utječe na emocije čini "primarno senzornom i ne-referencijalnom" (Blacking, 1969: 39), što omogućujuće komunikaciju ideja i emocija koje u konvencionalnom diskursu nisu izražene. S obzirom na to da glazba može komunicirati neizgovorene ideje i koncepte, uključujući one "izvan jezika" (Pink 2015), ukoliko ima značaj za zajednicu i sredstvo je dijeljenog iskustva hodočašća, bilo koja pjesma može postati hodočasnička (Taylor 2021: 28). Za razliku od obreda tijekom kojega je prostor bio aktivni sudionik izvedbe, tijekom neformalnog dijela hodočašća, zvuk se širio otvorenim prostorom, a atmosfera se stvarala sinergijom auditivnog izvođenja i vizualnih podražaja okoline u kojoj smo se nalazili.

Neprekidna gromoglasna izvedba pjesama koje govore o životu vezanom uz more, lokalni pučki napjevi na dijalektu, te surovi otočni okoliš u kojem smo se nalazili, stvorili su atmosferu koja je, prema Throopu (Throope, 2015: 57, prema Gatt, 2018: 135), bila toliko obuzimajuća da prekriva percepciju. Iako gromoglasna, izvedba se činila kao intiman i izuzetno značajan čin prisutnih, a njena obuzimajuća atmosfera potpuno je poništila moje istraživačke fokuse i privukla me da sudjelujem u njenom stvaranju. U nekom trenutku pridružila sam se pjevačima gdje sam, sve dok nije došlo vrijeme za polazak, i ostala. Već poznati sugovornici moje su aktivno sudjelovanje odobravali gestikulacijama, dok su mi, do tada nepoznati sudionici sami prilazili kako bi se upoznali i iskazali interes za daljnju suradnju i razmjenu informacija. Činilo se kako se informacija o meni kao istraživačici i temi

mojeg rada nevjerojatnom brzinom proširila zajednicom. Razni su mi sudionici spontano prilazili kako bi podijelili svoje osobne doživljaje i emocije trenutka u kojem smo se nalazili, te razmišljanja o hodočašću i lokalitetu. Iznenadna otvorenost zajednice odvijala se istovremeno s izvedbom i bez njezina prekidanja. Suptilne gestikulacije poput kimanja glavom i dizanja čaše u zrak, jačale su moj dojam dobrodošlice i prihvaćenosti. Intenzivni fizički i emocionalni podražaji izazvani zajedničkim pjevanjem, bili su toliko snažni da su se moje dotadašnje sumnje o mogućem prekidu ove prakse raspršile već tijekom povratka u Sali. Često ponavljana i, do tada, neodređena rečenica mojih sugovornika: v*idit ćeš kada počnu pivat*, s krajem je dana dobila svoj potpuni smisao. Gromko izvođenje Saljske mise kao i kasnijeg repertoara, popraćeno istančanim estetskim zahvatima, bilo je gotovo u potpunosti lišeno publike. Tada prisutna zajednica pjevala je isključivo za sebe. Istančanost izvedbe otkrivala je pažnju s kojom joj zajednica pristupa, a emocije koje su iz nje proizlazile, odavale su njenu važnost. Obuzimajuća atmosfera koja se stvarala pjevanjem i potreba za prenošenjem emocija i doživljaja trenutka i mjesta, ukazivala je na važnost izvedbe upravo na ovome mjestu.

Zbog pandemijskih restrikcija uvjeti u kojima se hodočašće odvijalo bili su reducirani. Izostanak hodočasničkog broda, a time i šire hodočasničke zajednice u prvi je plan postavilo zajednicu hodočasnika koju nazivam *pivačima.* Tijekom daljnjih odlazaka na teren moja pažnja bila je usmjerena na dionike ove zajednice, koja je sa svakim idućim razgovorom, postajala sve relevantnija. Prilikom provođenja intervjua s nekima od njih, ispostavilo se kako se radi o zajednici*, kumpaniji*, koju u svom istraživanju nazivam *pivačima.* Za njih hodočašće na Piškeru traje tri dana za vrijeme kojih plove Kornatskim arhipelagom, *ribaju* i *pivaju*.

Postavljanjem njihova hodočašća, onakvim kakvim su ga tijekom razgovora opisivali, u društveni i kulturološki kontekst suvremene svakodnevice, ovaj je element postao jedan od glavnih fokusa istraživanja. Pitanja koja su se otvorila novim saznanjima bila su usmjerena na noviju prošlost arhipelaga, imovinsko pravne odnose i situacijski animozitet na relaciji Sali-Murter, kao i pretpostavku kako ritualnom trijadom pjevanje-plovidba-ribarenje *pivači* polažu pravo na prostor koji je donedavno bio dio njihova teritorija. Uzimajući u obzir recentne promjene odnosa moći u arhipelagu, trodnevno hodočašće *pivača* otvaralo je novu perspektivu - pretpostavku o auditivnom preuzimanju prostora. Osim toga, sve vidljiviji i relevantniji postajao je i značaj pjevanja unutar šire saljske zajednice. Otvarajući potpuno nove perspektive, obogaćujući razumijevanje ove tradicije i povezanih kulturoloških i

društvenih aspekata, ova je zajednica sve jasnije oblikovala i potvrđivala pretpostavku proizašlu iz mojih vlastitih senzornih podražaja i emocija – onu o pjevanju kao značajnom elementu hodočašća. Naizgled otegotne pandemijske okolnosti, osim što su ukazale na otpornost lokalnih religijskih praksi (Pojatina, 2023: 10), prokazale su određene elemente ovoga hodočašća i time znatno utjecale na tijek i smjer istraživanja.

7. Hodočašće unutar hodočašća

Potaknuta vlastitim senzornim i emocionalnim doživljajima, daljnji rad usmjerila sam na pjevanje i novostečene sugovornike. Većina tada prisutnih hodočasnika činila je značajan dio zajednice *pivača.* Ova je zajednice dio šire skupine - *kumpanije*[31], sastavljene od pripadnika generacije rođene između 1950. i 1957. godine. Radi se uglavnom o muškarcima starije životne dobi od kojih većina posjeduje vlastite brodove, pa kada se okupe radi odlaska na Piškeru, *kumpanija* obično broji *10 do 15 brodova.* Hodočašće za zajednicu *pivača* trodnevni je pohod u Kornatski arhipelag na kojega kreću već u petak tijekom dana potpuno neovisno jedan od drugoga. S obzirom da tada dan još ovisi o tekućim svakodnevnim obavezama i posljednjim pripremama za hodočašće, ova se zajednica sastaje na otočiću Šilo koji se nalazi u sjevernom dijelu arhipelaga i bliže saljskom kopnu, ali teritorijalno ne pripada Salima. Tu vrijeme provode u kupanju i odmoru sve dok ne pristigne zadnja brodica *kumpanije* kada zajedno zaplove prema uvali Vruje na otoku Kornatu gdje stižu predvečer*, prije sumraka*. Uvala Vruje jedna je od nekoliko zaštićenih uvala na plovnom putu ove skupine, i jedina s boljom prihvatnom infrastrukturom koja se zapravo odnosi na veće i šire gatove u odnosu na one u ostalim uvalama. Unatoč tome, činjenica je i kako ovo mjesto ima simboličku važnost za Saljane. Vruje su danas najveće Murtersko naselje u arhipelagu, u čijem se zaleđu na mjestu nekadašnjih saljskih vinograda nalaze Murterski maslinci. Samo se naselje nalazi u dobro zaštićenoj uvali otoka Kornata, na otprilike njegovoj polovici, a broji čak i nekoliko ulica. Restoran i privatne kuće, iako ograničenih gabarita, danas čine ovo mjesto više nalik obalnom turističkom naselju nego naselju povremenog tipa naseljenosti smještenog na pučinskom otoku, što danas u suštini i jest. Vezujući se za jedan mul, *pivači* tu provode večer tijekom koje neki od njih [redacted]

[31] *Kumpanija* - društvo.
[32] Dio teksta nije prokazan zbog zaštite povjerljivih informacija.

Nakon večere i kratkog odmora, hodočasnici se okupe na mulu i, ostavljajući brige po strani, pjevaju tri, četiri sata, *obično do ponoći, a nekada i duže*. U subotu ujutro rano isplovljavaju prema Piškeri, kako bi tamo stigli prije dolaska velikog hodočasničkog broda kako bi, kada ostali hodočasnici stignu, sa svojim malim brodicama već bili na gatovima marine. Velik broj hodočasnika koji se ukrcava zajedno s dodatnim teretom u obliku torbi s hranom i pićem, ispunjavaju čitav prostor brodica. Natiskani jedan uz drugog hodočasnici pozorno slušaju upute kapetana kako i gdje da stanu, kako bi brod bio u balansu. Kratka plovidba s Vele Panitule na Piškeru iako kratka, izuzetno je uzbudljiva. Prenatrpane brodice i š*ušur* koji se uslijed ukrcaja i iskrcaja događa, te uzbuđenje *voženja brodima priko* (na Piškeru) najsnažnija su, i jedna od prvih sjećanja na ovo hodočašće u mnogih mlađih Saljana.

Slikovni prilog 35. Prevoženje hodočasnika s otoka Vele Panitule u uvalu Piškera, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Dolaskom na Piškeru tek pristigli hodočasnici smještaju se u borovu šumu postavljajući na pod pokrivače na kojima će kasnije blagovati, dok *pivači* vezuju svoje brodice, i u opuštenoj se atmosferi čekaju vrijeme početka procesije. Malo prije 11 sati polako se upućuju prema mjestu početka, podno puta koji vodi prema crkvi, gdje se opušteno i tiho upjevavaju,

dogovarajući koje će pjesme ili njihove dijelove izvoditi tijekom liturgije. Na tom im se mjestu ubrzo pridružuju članovi i članice crkvenog zbora, a potom i ostatak hodočasnika. Procesija započinje s dolaskom svećenika koji predvodi hodočasnike prema crkvi gdje odmah po ulasku započinje liturgija.

Slikovni prilog 36. Okupljanje *pivača* u podnožju crkve, hodočašće na Piškeru 2023. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Unatoč prisutnosti ostalih članova i članica zbora ali i svih drugih hodočasnika, prve taktove pjevane liturgije izvode *pivači* čiji se gromki glasovi raspoznaju tijekom čitavog obreda. Kada završi liturgija, hodočasnici odlaze na objed. *Pivači* na svoje brodice, hodočasnici u borovu šumu, a svećenstvo, visoki uzvanici i logistika u restoran. Nedugo nakon nekog vremena kada objed završi, *pivači* izlaze iz svojih brodica i dolaze kod ostalih hodočasnika kako bi poveli pjesmu. Ukoliko ne dođu sami, nekada dio hodočasnika koji se nalazi u restoranu zapjeva kako bi dali do znanja da ih čekaju i na taj način dozvali *pivače.*

Slikovni prilog 37. Detalj snimljen tijekom pjevanja na hodočašću 2024. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Svojim dolaskom *pivači* započinju i održavaju pjesmu sve dok za ostatak hodočasnika ne dođe vrijeme odlaska. U pjevanju im se pridružuju gotovo svi pa grupa koja pjeva flukturia od male skupine nekoliko ljudi do skupine koja ispunjava prostor čitave terase restorana. Unatoč fluktuirajućim pridruživanjima, skupina pivača čitavo je vrijeme postojana i čni suštinu ovoga čina. Pjevanje se prekida onda kada *pivači* na svoje brodice ukrcavaju hodočasnike i prevoze ih na Velu Panitulu kako bi se ukrcali na hodočasnički brod i vratili se u Sali. Kada prevezu sve, *pivači* ostaju u Piškeri gdje večer još jednom provode spremajući i dijeleći hranu te pjevajući sada *za svoj gušt.* S obzirom da tijekom ljetnih mjeseci u Piškeri boravi osoblje restorana i mladi vlasnik OPG-a, ovi Saljani prije odlaska iz uvale u nedjelju ujutro prije ručka još jednom zapjevaju kako bi se zahvalili svojim domaćinima na gostoprimstvu i suradnji. Krećući potom put Sali, ova zajednica staje *na kupanje u Levrnaku, u Lojenu,* a nakon toga obično i u Velu Proversu gdje još jednom zapjevaju kod jednoga od svojih sumještana. Osim na ovim vrlo određenim mjestima, sugovornici ističu kako su tijekom povratka ponekad znali zastati na moru, vezati brodove jedan uz drugi i još jednom zajedno

zapjevati *za dušu* prije nego što bi uplovili u Saljski porat. Povratak u Saljski porat obično se događa u kasnim večernjim satima, čime završava njihovo trodnevno hodočašće.

Ova zajednica, naglašavajući da odlazi na hodočašće zbog osobnog zadovoljstva, svjesno preuzima ključnu ulogu u logistici hodočašća. Osim što prevoze hodočasnike s jedne obale na drugu, *pivači* su nositelji i pokretači pjevane liturgije, ali i neformalnog dijela samog hodočašća. Izražena zabrinutost zajednice koja se očituje se u uvjerenju da će *Piškera krepati* ukoliko prestanu dolaziti s brodovima, odnosi se na element prijevoza jednako koliko i na element pjevanja. Dolazak isključivo zbog održavanja mise za ovu zajednicu ne predstavlja ono što hodočašće za njih jest. Razmatrajući kako će hodočašće izgledati kada oni više u njemu neće moći sudjelovati, ističu kako *ako se ko sjeti pa dođe samo subotu misu ono i odma nazad,* nije istovjetno njihovom hodočašću. Iako subotnje službeno hodočašće smatraju važnim događajem, za ovu je zajednicu njegov religijski aspekt samo povod za odlazak u arhipelag.

> *ceremonija mise i Piškere, ...poštovanje bogoslovlja i ustvari po crkvenjaku, ko voli voli, ali... Crkveni je samo razlog. Samo razlog za krenuti, a ovo rituali, pjesme...Dakle, Piškera kao crkva je povod, a ovo je zapravo ritual. Doživljaj po brodima. Ono, ono triba doživiti*.

Trodnevni pohod ove zajednice u arhipelag uvjetovano je malim skučenim brodicama zbog čega je njihovo hodočašće intimno i isključivo za sve osim najbližih im ljudi. Tijekom mapiranja i razgovora o plovnim putevima, bivanju na određenim mjestima u arhipelagu, plovidbi, zajedničkim objedima i pjevanju, želeći što vjernije opisati svoje osobne motive odlaska, kao i iskustva i doživljaje koji su im važni, pripadnici ove zajednice najčešće bi se referirali na naše zajedničko iskustvo pjevanja tijekom hodočašća 2021. godine. *A bila si, doživila si ta druženja, osjetila si taj ritual,* govorili bi kako bi istakli i dodatno pojasnili svoje namjere i motive. Ako se u obzir uzme činjenica da čin voljnog odlaska na hodočašće može predstavljati „negiranje obvezujuće karakteristike života temeljenog na društvenoj strukturi" (Turner i Turner, 1978: 8), trodnevno hodočašće *pivača* može se promatrati kao privremeno odstupanje od svakodnevne društvene strukture čime se stvara liminalni prostor u kojem su mogući različiti oblici interpretacija i simboličkih značenja. Čin zajedničkog pjevanja naglašava emocionalnu i duhovnu dimenziju njihova hodočašća, te simbolički povezuje prošlost i sadašnjost, istovremeno učvršćujući zajedništvo kroz glazbu i dijeljeno iskustvo boravka u arhipelagu.

7.1. Zajednica *pivača* – internalizirano znanje i konsenzus estetskih vrijednosti kao temelj stvaranja *communitasa*

U okvirima religijskih uvjerenja, a samim time i sudjelovanja u crkvenom kalendaru zajednice, *pivači* čine heterogenu skupinu. Oni koji su aktivni u crkvenim običajima zajednice čine okosnicu crkvenog zbora i nositelji su pjevanih liturgija, zbog čega ih šira lokalna zajednica često naziva *horištima*[33] iako se taj naziv odnosi na staro crkveno pjevanje kada su *ljudi koji su uz oltar sa jedne i sa druge strane pivali,* a koje je prethodilo crkvenom zboru osnovanom 70-ih godina prošlog stoljeća od strane benediktinki. Crkveni zbor bio je sastavljen od *priko 30 školantov i mlađih* od kojih mnogi i danas čine njegov značajan dio. Dio zajednice *pivača* predstavlja temelj crkvenog zbora, a oni su ujedno i nositelji svih pjevanih liturgija i napjeva, kao i izvođenja pučkih i popularnih pjesama tijekom blagdana. Ističući kako je sav navedeni pjevački angažman potekao od uglavnom istih ljudi, moji sugovornici naglašavaju kako su i danas nositelji napjeva i pjevanja uvijek isti dionici čija je uloga povesti i održati izvedbu. *Uvik je isti krug…jedan vodi pa onda prihvatu drugi, i, to su na ti veliki blagdani, za Uskrs isto tako ti iza mise, isto se ostaje na cimatoriju, ispred i onda se tako isto malo, par pisama...*Oni dionici *kumpanije* koji ne sudjeluju u crkvenim običajima, za vrijeme blagdana pridružuju se pjevanju izvan crkve, u javnom prostoru. Ističući kako inače ne sudjeluje u crkvenim običajima i obredima, jedan od sugovornika naglašava kako u Piškeri ipak je *u koru* i tijekom obreda u crkvi izvodi misu s ostatkom *kumpanije*. Sudionici ovog hodočašća čine zajednicu individua s istim ili sličnim namjerama i ciljevima, koji proizlaze iz različitih motiva. Pjevanje je evidentna poveznica ove heterogene zajednice, a što njeni dionici i sami ističu: *Znali smo nekada ovako u nedilju poći kod nekoga pa onda početi kod nekoga pjevat pa poći kod drugoga pa vamo pa tamo, pa bimo završili onako, baš sa pismon.*

Premještajući se u prostoru prilikom započinjanja određenih pjesama i mijenjajući pozicije u odnosu na ostale, tijekom pandemijskog hodočašća 2021. godine, pojedini *pivači* premještali su se u prostoru krećući se jedan oko drugoga. Ova promjena položaja tijela odvijala se ovisno o tonalitetu pjesme i u odnosu na druge pjevače te njihove vokalne sposobnosti. Uzajamno poznavanje vokalnih sposobnosti i njihove primjene u različitim pjesmama, stvara grupno znanje o međusobnim glasovnim sposobnostima, rasponima i stilovima izvedbe

[33] *Hor* - zbor.

svakog pojedinog pjevača. Takvo znanje može nastati u zajednici sastavljenoj od pojedinaca izvrsnog glazbenog sluha, što svakako jest karakteristika ove specifične zajednice. Izniman sluh pripadnika ove zajednice potvrđuje i situacija u kojoj sam, pridruživši se izvedbi, stala na prvo i najbliže mjesto među njima pri čemu me jedan od mojih budućih sugovornika s kojim se tada još nisam poznavala, vrlo brzo uputio da stanem na drugu stranu, pokraj onih čijem pjevačkom glasu pripadam. U tom je trenutku između nas stajalo dvoje gromoglasnih pjevača. Vještina pjevanja i znanje proizašlo iz zajedničkog izvođenja, u ovoj su zajednici internalizirani i omogućuju izvođenje pjesama bez potrebe za izričitim dogovorima ili namjerama (Valovičić, 2024: 12). Internalizacija i utjelovljenost pjevačkog znanja ukazuju na kontinuitet zajednice *pivača* i njene su značajne karakteristike. *Oni onako stanu u krug i onda ti to oni znaju ki glas će ki pustiti i kad,* ističe sugovornica, opisujući način pjevanja koji dio zajednice pjevača izvodi tijekom uskrsnog tjedna.

Kao i tijekom obreda u crkvi, tako su i tijekom popodnevnog dijela hodočašća *pivači* pristupali svakoj pjesmi s istim entuzijazmom, pažljivo posvećujući izričitu pažnju tehničkoj točnosti i estetskoj ugodnosti izvedbe. Ova predanost glazbenoj izvedbi predstavlja duboko ukorijenjenu praksu koja uključuje visok stupanj međusobnog povjerenja i usklađenosti među članovima zajednice. „Savršena kooperacija svih izvođača" prema Blackingu stvara „privremenu društvenu grupu čiji svaki član zadržava individualnosti ali i pristaje na suradnju s ostalima kako bi kreirali svijet virtualnog vremena te stvorili veću razinu slobode unutar sadašnjeg trenutka" (Blacking, 1969:66). Polazeći od percepcije vlastitog pridruživanja izvedbi kao konstitutivnog čina odnosa između pripadnika ove zajednice i mene, smatram kako sudjelovanjem u izvedbi i dijeleći iskustvo pjevanja, sudionici ostvaruju temporalnu slobodu koja se odnosi na stvaranje strukturnih međuprostora. Dok sam se nalazila među zajednicom pjevajući i nazdravljajući svakoj idućoj pjesmi, njeni dionici su, u vrlo neformalnoj i direktnoj komunikaciji dijelili svoje emocije vezane uz uvalu, izvedbu i hodočašće, a pri tom sam i sama bila obuzeta atmosferom izvedbe. Oslobođenje od društvenih struktura svojstvenih našim međusobnim ulogama na relaciji istraživačica – subjekt bilo je trenutno i svojstveno trenucima pjevanja. Sudjelujući u izvedbi između mene i ostalih sudionika stvorio se osjećaj zajedništva i povezanosti na kojeg su se u daljnjim razgovorima dionici ove zajednice često pozivali. Nerijetko je bilo isticano i kako im je postizanje osjećaja zajedništva temeljem dijeljenog iskustva pjevanja jedan od značajnijih motiva sudjelovanja u hodočašću. Osjećaj zajedništva između različitih pojedinaca s definiranim identitetima

temeljne su odrednice communitasa - esencijalne, direktne, iracionalne, egzistencijalne i egalitarne povezanosti unutar koje se isprepliću značajke jedinstvenosti, drugarstva i svetosti (Turner, Turner, 1978: 32).

Iako jezgru zajednice čine muškarci, u pjevanju im se obično pridružuje i nekolicina žena koje *imaju glasa i moru pivati.* Govoreći o pjevanju, pripadnici ove zajednice izričitu važnost pridaju tehničkoj točnosti pjevanja, glasovnim mogućnostima i estetici izvođenja.

> *Mi se znamo, mislin, imaš ti oni prateći koji su, potporu imaju, ali bolje bi bilo da muču... Utopiš se u toj... masu svita i.. a sve skupa bude ok. Mislin, dobro. Kad počne ono, rašati, kad više se ne piva dobro onda dosta je bilo.*

Unatoč izrazitom pridavanju pažnje estetici pjevanja, zajednica pivača ne samo da dopušta već i poziva na pridruživanja i dijeljenje iskustva. Osim izrazito oštrim pjevačkim sluhom, pjevanje je unutar ove zajednice uvjetovano i konsenzusom o estetskim vrijednostima. Ova se dakle zajednica temelji na „jedinstvenom pristanku na zajedništvo s drugima koji su jednako usklađeni s objektima ukusa, a da se pri tome jedinstveni pristanak kao sredstvo zajedništva ne oslanja na zajednički interes, niti na određenu razliku članova zajednice od drugih“ (Ronen, 2022:325). Riječ je dakle o zajednici koja se temelji na zajedničkim estetskim iskustvima i vrijednostima, a koju čine heterogene individue čije su pjevačke sposobnosti temelj dijeljenog utjelovljenog znanja. Proizlazeći iz njihova međuodnosa tijekom izvedbe, konsenzus o estetskim vrijednostima zajednička je osnova *pivača* kao zajednice.

8. Kreiranje kulturne identifikacije s prostorom arhipelaga kroz trijadu plovidba-pjevanje-ribanje

Osobno iskustvo sudjelovanja, oblikovano fizičkim i emocionalnim reakcijama te prožeto atmosferom, istaknulo je izvedbeni aspekt hodočašća kao njegovu najznačajniju dimenziju. Uzimajući u obzir da je hodočašće u svojoj suštini ritualna praksa, smatram da su njegova performativnost i inherentna procesualnost njegove temeljne odrednice. Fokusirajući se na iskustveno i naglašavajući izvedbenost hodočašća, njegove performativne prakse određujem po uzoru na Brownove (2003) "konceptualne prostore" koje autor konkretno definira kao oblike ljudske akcije koji se pojavljuju između onoga što je propisano scenarijem i onoga što se događa tijekom izvedbe kada scenarij zauzima središnje mjesto u kulturnoj akciji (Brown, 2003:6). Konceptom "ritualne izvedbe", Brown omogućuje prostor za razmatranje rituala kao mjesta kulturne produkcije (Brown, 2003: 3). Politički i društveni kontekst početka ovoga obnovljenog hodočašća i promjena koje su na njega utjecale 2000-ih godina, pretpostavlja kako se scenarij hodočašća temelji na potvrđivanju novonastale nacionalne države i inherentnom negiranju prošlog sustava, kao i antagonizmu između dviju zajednica. Za širu hodočasničku zajednicu, ovo hodočašće započinje već ukrcajem u brod i njegovim isplovljivanjem iz Porta. Opisujući tijek hodočašća, moji su sugovornici živopisno prikazivali slične scenarije:

> *... bila bi općina digla trajekt i onda bimo mi doli čekali na rivi, u 7 sati bimo krenuli. (...) I bilo bi se već dobre volje ka bi se krenilo, ljudi vidimo pun trajekt, pa i ti si doša, i ti si doša, e pa drago mi je. I bila bi počela pisma jer to nami stvarno ni teško nikomu. Popili bimo na trajektu kavu, stavili voće i kolač i onda iza toga pisma. (...) I došli bimo zadnji čas jer je puno putovanja, 3 sata i više. (...) Unda dok nas oni mali brodići prekrcaju od pontonov u Piškeru, do crkve, onda misa, ručalo bi se i iza toga svi u hlad ispod borov ..., opet je tu pisma. A u crkvi one Gospine pisme, to samo da se ježiš, koža...Ali ta pisma bi se nastavila u trajektu skroz do naše rive. (...) Eto.*

Polazeći od njegove okolišne uvjetovanosti, plovidba, uz pjevanje, čini značajan element ovoga hodočašća. Kako se granica podjele teritorija arhipelaga nalazi s južne strane otoka Katine, u neposrednoj blizini mjesta Sali, plovidba prema Piškeri podrazumijeva relativno brzo ulaz u murterski i teritorij Nacionalnog parka Kornati. Vrlo brzo nakon izlaska iz saljskoga porta među zajednicom započinju spontani razgovori o pravu na

Slikovni prilog 38. Lociranje unutar arhipelaga na pomorskoj karti, detalj snimljen tijekom plovidbe na Piškeru 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Kornate te sjećanjima na bivanje u prostoru arhipelaga. Tijekom četiri godine i ukupno pet odlazaka u arhipelag, plovidba je bila određivana vrstom i veličinom broda te temporalnom zajednicom hodočasnika koja se na njemu nalazila. Kada je 2022. godine, uslijed ukidanja pandemijskih restrikcija na hodočašće isplovio veći hodočasnički brod, rasprave o tome kako je *sve to saljska zemlja* započele su već odvezivanjem konopa od obale i trajale tijekom čitave plovidbe duž arhipelaga. Reminiscencije o odlasku *u Kornat,* mjestima gdje su *ribali* i *lovili hobotnice, imali trsje*[34] i *brali smokve,* sjećanja na saljsku imovinu i dogodovštine iz vremena kada je ova zajednica mogla neometano raspolagati morem arhipelaga izmjenjivale su se s pjevanjem pjesama posvećenih Gospi te onim vezanim uz more i život uz njega. Izostanak translokacije svetog objekta očigledno nije značajno utjecao na samu praksu hodočašća pa slika Male Gospe ostaje isključivo temporalno sredstvo upisivanja značenja u lokalitet - povijesni artefakt iščupan iz tijela povijesti, samo da bi bio ponovno vraćen, „ni živ ni mrtav,

[34] *Trsje* – vinograd (Piasevoli, 1993: 389).

poput školjki zaostalih na žalu nakon povlačenja mora živog pamćenja" (Nora, 2006:29). Istovremeno se prostor broda, plovidba i pjevanje ističu njegovim značajnim elementima, i „ritualnim izvedbama" (Brown, 2003:3).

Godine 2023. i 2024., za prijevoz hodočasnika bio je organiziran brzi zatvoreni putnički brod – katamaran, što je, osim na dužinu plovidbe, utjecalo na cjelokupnu atmosferu. Osim što smo na odredište stigli već za nešto više od pola sata, sjećanja i razgovori o arhipelagu bili su puno manjeg intenziteta. Ljudi su uglavnom sjedili u unutrašnjosti prostranog, i za broj sudionika, prevelikog broda, većinom svako u svojoj privatnosti ili privatnosti grupe s kojom su došli. Tek stajanjem kod otoka Borovnika svi su izašli na krmu broda kako bi zajedno održali komemoraciju. Kada je kratki obred završio, većina se hodočasnika odmah vratila u komfor klimatiziranog i prostranog broda. Dok sam stajala vani puštajući da svi uđu, prišla mi je jedna od već poznatih sugovornica, i promatrajući otoke počela govoriti o teškom životu i obrađivanju kornatskih polja temeljem vlastitih i sjećanja svojih predaka. Plovidba katamaranom u hodočasničkoj je zajednici izazvala podijeljena mišljenja. Dok je dio zajednice bio zadovoljan dodatnim komforom i brzinom dolaska, dio je revoltirano isticao kako *to ni to, tako brzo doći na Piškeru,* te kako *nima tu gušta.*

Intenzitet reminiscencija arhipelaških iskustava usko je povezan sa stupnjem izloženosti prostoru – veća izloženost pojačava sjećanja, dok manja smanjuje njihov intenzitet. U tom kontekstu, vrsta broda igra ključnu ulogu u oblikovanju doživljaja, jer različite plovidbene karakteristike, poput brzine, buke motora, osjeta vjetra, slanog zraka i vizualnih podražaja, postaju presudni faktori u stvaranju i evociranju memorije tog prostora. Samo kretanje morem određuje percepciju prostora, dok ritam valova, vjetar i zvukovi broda aktiviraju osjetila, stvarajući specifičan doživljaj krajolika. Izloženost prostoru ne samo da pokreće tjelesne i senzorne podražaje, već istovremeno budi sjećanja na prethodna iskustva boravka i plovidbe kroz arhipelag, čime se oblikuje i učvršćuje zajednička memorija tog prostora. Prema tome tjelesni i senzorni podražaji uvjetovani plovidbom i vrstom broda te izloženost okolišu oblikuju arhipelaška iskustva.

Promatrajući je kao performativni čin u kojemu se ističu arhipelaška iskustva i sjećanja sudionika, plovidba otkriva širi geografsko-povijesni i kulturološki kontekst te odnos saljske zajednice prema prostoru i promjenama koje su se unutar ovoga područja dogodile. Inherentno procesualna, performativnost plovidbe otkriva se ponajviše u trodnevnom hodočašću zajednice *pivača.* Iz plovnog puta, mjesta na kojima staju te radnji koje izvode.

Trodnevno hodočašće *pivača* sačinjeno od sjećanja i vlastitih iskustava arhipelaga te pjevanja [redacted],[35] samo po sebi otvara pitanje arhipelaške prošlosti ove zajednice. Prostor arhipelaga sve donedavno bio je ribolovni resurs saljske zajednice. U prostor arhipelaga saljski su ribari odlazili svakodnevno pa je kazati kako se ide u Kornat, podrazumijevalo odlazak u ribolov - *kad si reka greš u Kornat, greš ribati.* [redacted][36]Izdvajajući se tijekom putovanja od vlastite svakodnevice, hodočasnici se izlažu dalekom putovanju kroz arhipelag u kojem toposi sjećanja čine ritualnu topografiju kojom se potiče „žar drame" (Turner i Turner, 1978: 3). Turner i Turner (1978:112) ističu kako se osjećaj dramatičnosti kod pojedinca oslobađa kroz semantiku, mitove, simbole i rituale, koji su utemeljeni na korijenskim paradigmama – ideološkim odrednicama afekata utkanih u simbole. U tom kontekstu, simbolizam hodočašća služi kao potpora dinamičkoj interakciji između emocionalnog i kognitivnog aspekta iskustva, a taj se odnos dodatno pojačava ritualnom topografijom, odnosno kulturnim krajolikom hodočašća. Simboli ne predstavljaju isključivo teološku doktrinu, već nose višeslojna značenja oblikovana unutar različitih vremenskih, političkih i kulturnih konteksta. Oni djeluju kao semantičke arene u kojima se susreću, prepliću i transformiraju različiti znakovi i utjecaji, stvarajući dinamičan prostor interpretacije i reinterpretacije (ibid., 1978: 243). Plovidbom kroz arhipelag koji je do relativno nedavno tvorio gospodarsku, društvenu i kulturološku cjelinu mjesta Sali, ploveći već davno ustanovljenim plovnim putevima i stajući u značajnim i drugim sigurnim uvalama [redacted],[38] ova skupina hodočasnika izvodi topose sjećanja i progovara suvremeni kontekst odnosa s prostorom arhipelaga. Postavljajući hodočašće na Piškeru u njegov geografsko-povijesni i kulturološki kontekst, te promatrajući ga kroz procesualnost plovidbe kao njegov konstitutivni element, čitav arhipelag poprima značenje "svete periferije" (ibid, 1978: 34) – prostora koji se u trenutku izvođenja hodočasničke prakse transformira u središte duhovnog iskustva pojedinca.

[35] Dio teksta nije prikazan zbog zaštite povjerljivih informacija.
[36] Dio teksta nije prikazan zbog zaštite povjerljivih informacija.
[37] *Pošta* - lovište, pozicija gdje se lovi riba (Piasevoli, 1993: 268).
[38] Dio teksta nije prikazan zbog zaštite povjerljivih informacija.

Sudionici hodočašća istovremeno su dionici političkih, društvenih i ekonomskih procesa koji oblikuju njihovu svakodnevicu i stavove, a koje potom prenose i utiskuju u samu praksu hodočašća. Stoga je nužno hodočašće promatrati u kontekstu vremena u kojem je nastalo i unutar kojeg se odvija. Hodočašće na Piškeru sagledavam kao ritualno kretanje kroz prostor oblikovan političkim, gospodarskim, ekonomskim i društvenim promjenama, pri čemu se njegova performativnost očituje u odnosu zajednice prema prostoru i načinu na koji ga poima. Ribolov na području Parka strogo je zabranjen Pravilnikom o unutarnjem redu u Nacionalnom parku Kornati svima izuzev imateljima dozvola. Prema riječima sugovornika, Saljani vlasnici zemlje u Kornatima ranijih su godina dobivali besplatno dozvolu i mogli su loviti tamo, dok sada to više nije praksa. Danas Park izdaje *150 dozvola godišnje i ko prvi kupi dozvolu, to je njegovo. Lani su (od) 150 dozvola 100 Slovenci kupili, a naši nisu mogli kupiti dozvolu. Sa svin ča su plaćali.* [redacted]

Promatrajući dinamiku unutar zajednice tijekom izvođenja pjevanja i način na koji sudionici svjesno moduliraju jačinu glasova kako bi postigli željeni estetski učinak, primijetila sam snažnu povezanost između emocija, fizičkih reakcija i pjevanja. Sposobnost glazbe da istodobno izrazi vrijednosti i emocije čini je moćnim sredstvom za komunikaciju senzacija povezanih s iskustvom svetog, božanskog i transcendentnog, zbog čega ona postaje esencijalni element religijskih rituala. Inkorporirana u vjerske ceremonije, glazba se često koristi kao alat za upravljanje emocijama, poticanje osjećaja poštovanja, uzvišenosti i svečanosti, te za senzibiliziranje sudionika na poruke koje se prenose kroz molitve i ceremonije (Finnegan, 2003: 183). Naglašavajući važnost konteksta, Merriam (1964) ističe da glazba, poprimajući simboličko značenje, odražava temeljna načela, sankcije i društvene vrijednosti zajednice. Zbog svoje simboličke prirode, on sugerira da glazba ima ključnu ulogu u prenošenju i utjelovljivanju identitetskih aspekata unutar specifičnog kulturnog i društvenog okvira. Promatrajući pjevanje u širem povijesnom i kulturnom kontekstu, s kojim je

[39] Dio teksta nije prikazan zbog zaštite povjerljivih informacija.

neraskidivo povezano, otvara se mogućnost dubljeg razumijevanja kolektivnih perspektiva i društvenih dinamika zajednice koja ga prakticira. Kao sastavni dio kulturnog sustava, glazba ne samo da odražava, već i aktivno oblikuje, ojačava i usmjerava društvene, političke, ekonomske, lingvističke i religijske procese (Merriam, 1964: 15). Stoga se, kako ističe Blacking (1971: 93), glazba i njezin kulturni kontekst trebaju promatrati kao međusobno povezani elementi šireg društvenog sustava. Uzimajući u obzir širi kontekst lokaliteta, kao i odnosa otočana s morem i okolišem, pretpostavila sam da pjevanje predstavlja ključni element ove ritualne prakse.

Saljska misa, kao dio ukupne baštine glagoljaškog i srodnog pjevanja, te kao svaka baština, predstavlja dokaz povijesnog kontinuiteta ove male otočne zajednice. Do prije četrdesetak godina, Saljska misa izvodila se *svake nedilje*, a danas se izvodi isključivo na velike blagdane ili značajne dane u katoličkom kalendaru, poput Božića, sakramenta pričesti, krizme, te hodočašća sv. Anti i hodočašća na Piškeru. Izvođenjem pjevanih liturgija i drugih napjeva, Saljani stvaraju posebnu atmosferu kojom obilježavaju ključne dane svog religijskog kalendara. Ova pjevana liturgija prenosi se unutar zajednice kroz sudjelovanje u crkvenim obredima. Oni koji je izvode pjevaju je po sluhu i sjećanju, a za njezino izvođenje ne provode formalne pjevačke probe, poput onih koje pjevači imaju s crkvenim zborom. Ova misa, poznata i onima koji već dugo nisu sudjelovali u crkvenim obredima, internalizirano je znanje zajednice. Iako je iz konteksta već jasno da izvođenje Saljske mise na Piškeri naglašava povijesni kontinuitet zajednice i time označava hodočašće kao važnu praksu unutar lokalnog religijskog kalendara, senzorni podražaji uzrokovani sudjelovanjem u liturgiji ukazuju na izuzetnu važnost ne samo prakse, već i lokaliteta na kojem se izvodi. Izvodeći liturgiju, svjesni prostora u kojem se nalaze i njegovog zvučnog spektra, *pivači „*kontinuirano prilagođavaju proces stvaranja zvuka pažljivo dajući i primajući" jačinu i estetiku izvedbe (Gatt 2018: 142). Na ovaj način crkvu čine aktivnim sudionikom izvedbe, omogućujući da prostor postane integralni element same liturgije (Berleant, 1999).

Slikovni prilog 39. Pjevači za vrijeme mise, Piškera 2024. Autorica fotografije Petra Valovičić.

Iako su *pivači* nositelji pjevane liturgije, u njenom izvođenju sudjeluje šira lokalna, odnosno hodočasnička zajednica. Koristeći primjer publike kao aktivnih sudionika u izvedbi, Gatt ističe kako atmosfera koja iz njih proizlazi ne samo da utječe na sudionike, već ih i oblikuje, čime sugerira kako se ona ostvaruje „unutar polja međusobno konstitutivnih odnosa" (Gatt, 2018: 148). Konstitucijska dvosmjernost ovog odnosa ukazuje kako „sposobnost sudjelovanja u stvaranju atmosfere podrazumijeva njeno poznavanje" (Gatt, 2018: 136), pri čemu iskustvo atmosfere uključuje sposobnost "percepcije prožimajućih transformacija koje se neprekidno događaju kako bi svijet došao u postojanje" (Gatt, 2018:147). Obuzimajuća atmosfera postignuta izvedbom Saljske mise ističe uronjenost tijela u življene atmosfere kao i njihov konstitutivni karakter koji proizlazi iz sudjelovanja u njihovu stvaranju. Ideja atmosfere kao egzistencijalne pretpostavke određuje ju sredstvom koje omogućuje "dnevnu svijest o prostoru kojim smo prožeti" (Gatt, 2018:149). Atmosfera uzvišenosti i svečanosti, koja se tijekom izvedbe u crkvi Male Gospe u Piškeri, te s njom u odnosu ostvaruje, spoj je religijskih vrijednosti s emocionalnim i simboličkim značenjima koja crkva i lokalitet Piškere za zajednicu imaju.

Ako se prihvati da susret „s krajolikom, pjesmom ili objektom koji donosi osjećaj povezanosti s Bogom, precima ili Svetima" (Barush, 2021: 52) predstavlja temelj stvaranja zajedništva „s onima koji su ovdje bili u prošlosti" (Bohlman, 1996), tada izvođenje Saljske mise u jedinom materijalnom ostatku nekadašnjeg ribarskog naselja — prostoru koji je zajednici omogućavao četiristogodišnje pravo na arhipelaško more i predstavljao jedinu zajedničku saljsku imovinu na području arhipelaga — postaje čin u kojem zajednica „izvodi prošlost kao sadašnjost" (Bohlman, 1996: 434).

S obzirom na sposobnost zvuka da obuhvati prostor, pjevanje omogućava stvaranje značenja koja nadilaze isključivo religijski okvir. Glazba, referirajući se na specifične društvene situacije i njihovo značenje, podiže svijest o emocijama koje su već povezane s tim situacijama, te ističe i učvršćuje vrijednosti zajednice koja ju izvodi (Blacking, 1969: 39). Stajanjem na određenim mjestima unutar arhipelaga, zajednica *pivača* izvodi pjesme na mjestima „koja pobuđuju osjećaj povezanosti s božanskim, s precima i svecima", prilikom čega se stvara „magija" (Barush, 2021: 52).

> *jer to ti je kao onaj, taj, idila ta morska na rivi, na muliću, nema svitla, nema nego samo mali feralići i tako, ... to ti je taj baš ugođaj jedan lipi koji te drži i pravi ti taj, osjećaj toga...da se povežemo sa starinom, jeli.*

Postavljeno u širi kontekst odnosa zajednice i prostora hodočašća, pjevanjem u Vrujama sudionici ne samo da zaposjedaju prostor fizički, nego i akustički. U kontekstu razgraničavanja Kornatskog arhieplaga, evocirajući sjećanja na korištenje i bivanje u arhipelagu, te dotičući se teritorijalnih podjela i imovinsko-pravnih odnosa u arhipelagu, zajednica hodočašću pridaje i političku dimenziju te pjevanjem „oblikuje svoj svijet" (Bohlman, 1996: 429). Kroz pjevanje tijekom hodočašća, zajednica komunicira svoj odnos prema prostoru arhipelaga i odnosima moći unutar njega te, ne samo da obilježava svoje fizičko prisustvo, već i odražava kulturne, društvene i povijesne slojeve koji čine njezinu povezanost s arhipelagom. S obzirom da je pjevanje čin kojim proizvodi communitas, izvedba postaje liminalni prostor koji omogućava nove interpretacije i reinterpretacije. Susret s Murteranima tijekom ovoga hodočašća neminovan je. Tijekom plovidbe i bivanja u arhipelagu, od strane saljskih hodočasnika često se mogu čuti benigne izjave kojima perpetuiraju većinom poslovični i situacijski animozitet. Međutim, tijekom pjevanja ti se animoziteti često dokidaju neposrednim zajedništvom koje dokida razgraničavanja između

pripadnika ovih zajednica. Govoreći o pjevanju u kontekstu odnosa s Murteranima koji se na području Vrulja zateknu, *pivači* ističu

> *Murterinima to izgleda toliko zabavno. Uvik imaju…a i prije su uvk znali da ćemo doći i onda, dobro sad mlađe generacije ne baš, ali starije su nan poštivali. Jako. ... dođu ljudi, u zadnje vrime nimaš više tako zapivati.*

Osim u Vruljama, saljskim se hodočasnicima u izvedbi često pridružuju i Murterani koji se zateknu u Piškeri, a pjevanje je i izraz zahvalnosti Saljana domaćinima pri odlasku s Piškere. Zajedništvo čijega su kreiranja i sami svjesni, te koje je i jedan od glavnih motiva, za ovu je zajednicu istovremeno element razlikovanja od zajednice Murterana. Tijekom hodočašća na Tarac 2023. godine, saljski su hodočasnici često isticali razlike murterskih i saljskih liturgijskih pjevanja, pri čemu je posebno istaknuta nemogućnost pridruživanja izvedbi.

> *Meni je interesantno bilo recimo, kod Murterina, ono, sad gledamo mi pa Murterini, ovo, ono, recimo, njihovo crkveno pivanje. Kad god smo na Tarcu, to je recimo sutra, imaju tolko neko, arhaični način pjevanja da niko sa strane, ko god ... Ne može pjevat.*

Da je pjevanje za Saljane značajan element distinkcije u odnosu na Murterane, slikovito je rečeno izjavom jednog Saljanina koji nije pripadnik zajednice *pivača.* Opisujući hodočašće na Piškeru naglasio je *kad saljska grla zaoru, kad oni pustu pismu! Murterini ko miši pobignu va buže!* Ambivalentni karakter pjevanja ističe njegov liminalni karakter, što ukazuje kako ono ima šire implikacije u razumijevanju procesa koji su u ovo hodočašće uključeni (Wood, 2018: 243). Ukoliko se uzme kako plovidba arhipelagom utječući na osjetila potiče reminiscenciju prošlih i stvara nova arhipelaška iskustva, a pjevanje pobuđuje i pojačava emocije proizašle iz odnosa s arhipelagom i kreira neposredno zajedništvo sudionika (Taylor, 2021: 67, Turner i Turner, 1978: 32), plovidbom i pjevanjem zajednica „stvara potpuno utjelovljeno iskustvo" (Barush, 2021: 53).

Postavljajući čitavu praksu u geografsko-povijesni i kulturološki kontekst lokaliteta, prva se ističe okolišna uvjetovanost. Obzirom da se odvija u arhipelagu te da je uvjetovano morem, hodočašće se ostvaruje plovidom što je, uz pjevanje, čini njegovim konstitutivnim elementom. Stavljajući naglasak na izvedbenost u utjelovljenost iskustva, ne negirajući pri tom scenarij kojim se idealni prikaz određenog fragmenta kulture putem rituala opisuje, hodočašće postaje mjestom proizvodnje, a ne isključivo prikazivanja značenja (Brown, 2003 prema Valovičić, 2024: 15). U izvedbi svojeg osobnog hodočašća, *pivači* se referiraju na svoja osobna ribarska i iskustva arhipelaga, odnosno vlastitu i arhipelašku prošlost svojih predaka čija sjećanja

živopisno prepričavaju. Pefrormativnost plovidbe, pjevanja i ribarenja temelj su toposa sjećanja koje *pivači* izvode, a koji ukazuju kako „identiteti i pamćenja nisu stvari *o kojima* mislimo već stvari *s kojima* mislimo" (Gills, 2006: 173). Utoliko referentna točka hodočašća postaje odnos zajednice i arhipelaga što otvara pitanje prostornosti. Promišljanje ovoga specifičnog prostora proizlazi iz percepcije zajednice koja u njemu biva što dovodi do problematizacije perspektive iz koje se otočni prostori određuju.

9. Problematizacija određivanja prostora otoka i arhipelaga

Otvoreno prilikom sudjelovanja na fokus grupi koju je vodio kolega s projekta, pitanje određivanja prostora arhipelaga ukazalo je na brojna nova promišljanja istog. Grupa je činila heterogen uzorak lokalne zajednice i bila sastavljena od dionika različitih životnih dobi, usmjerenja i profesija, roda i religijskih uvjerenja, a među njima se, između ostalog nalazilo i troje *pivača.* Na moje pitanje *što za vas prostorno znače Kornati?* grupa je odgovorila nizom različitih odgovora. Troje *pivača* odredilo je prostor Kornata *od Sali do, tamo ča bi rekli do Žirja. I Žut, sve,* pri tome ističući *slobodu kretanja, sve, puno mista za stati, za poći na izlet, zaštita od vitra,...a ne ovo separacija.. Onda je bilo na ribe ići, idemo u Kornati. Znači na vesla kad se išlo. Kornat je bilo odavde.* Istovremeno, pripadnici mlađe životne dobi Kornate su prostorno odredili *unutar granica, kako je na karti... od Proverse pa doli* ili *tamo kadi završi Telašćica, onda počinju Kornati.* Raznolikost prostornog određenja arhipelaga otvorila je pretpostavku kako percepcija prostora proizlazi iz bivanja u njemu, odnosno njegova korištenja.

Skupina sugovornika starije životne dobi, arhipelag percipira kao cijelinu koja uključuje Sali i čitavi jugoistočni dio otoka, dok ga sugovornici srednje i mlađe životne dobi percipiraju istovjetno prostornom određenju granicama Nacionalnoga parka. Skupina sugovornika starije životne dobi, svojim iskustvima bivanja u prostoru arhipelaga te svojim, kao i sjećanjima svojih njihovih predaka koji su još obrađivali kornatske posjede i u arhipelagu ribarili, otkrivajući mjesta posjeda, vrste rada, vremena, dinamika, ukazivala je na niz relacija i istovremeno rekonstruirala saljsku arhipelašku prošlost.

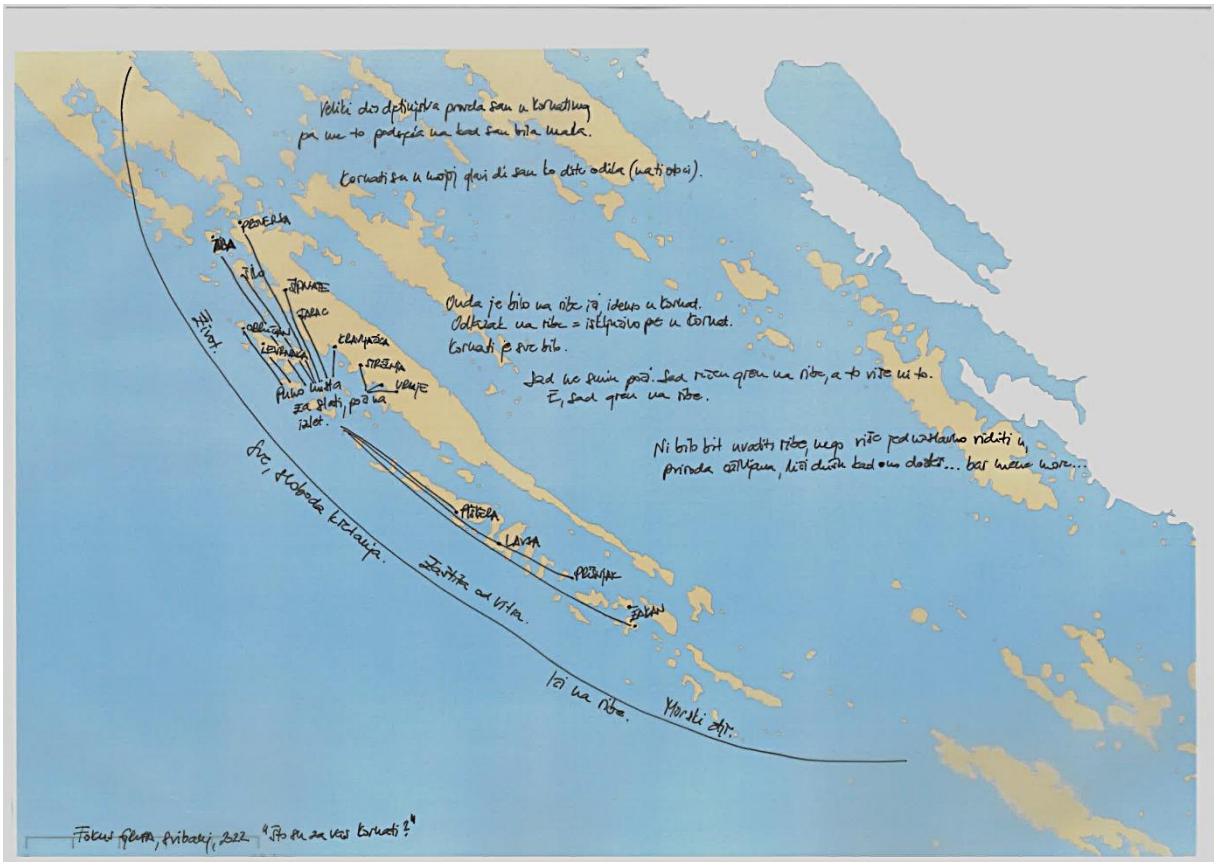

Slikovni prilog 40. Mapiranje značenja upisanih u Kornatski arhipelag, 2024. godina, autorica mape Petra Valovičić.

Vrsta boravka u arhipelagu bila je određena mjestom posjeda i djelatnostima kojima su se ljudi ondje bavili. Prostor Katine i Porverse bliži su Salima te su bili mjesta življenja.

> *Moji su živili u Proversi... moja baba je tu 40 godina živila da ni u Zaglav dolazila, odnosno u Sali. 40 godina. Nego svako drugu godinu kad je nekome pogreb, neke rodbine... A onda mi je nastavila mater. Do nazad 10 godin. Ali tamo se je živilo, ima kuća, baš kuća, cisterna, sve. Normalna kuća, normalno se žvilo. Ćaća mi je plivao priko Male Proverse ko zna koliko puta da je on se okupao jer ni bilo ga ko prevesti. I u zimsko vrime...Jer Mala Proversa je bila plitka, ona je imala samo 80 cm pa si mogo propješačiti, ali ti je do dovde bilo more. E, mora si u more. Robu na glavu, preniti i onda ideš po sprticu ča si ima za hranu, ča si nosio, osušiš se na kraju i ajmo dalje. E, tri sata hoda. Zaglav-Proversa Vela. Za doći, tri sata hoda.*

Osim izlovom sitne plave ribe, Saljani su se na području arhipelaga bavili ribolovom za osobne potrebe, lovom na hobotnice, te obrađivanjem polja u kojima su se nalazili njihovi vinogradi, smokve i još poneke voćarske kulture. Iako se čitavo ostalo područje arhipelaga

čini negostoljubivo i bogato isključivo kamenom, u udolinama Tarca i Trtuše *nema kamika,* već *isključivo obradiva zemlja.* Polja Tarac i Trtuša bila su saljski posjed u kojima su pretežno *bili vinogradi.* S obzirom na udaljenost i nepristupačnost kamenog okoliša koji ih okružuje, kornatska su polja bila posjećivana ovisno *o štajunu* poslova koje je bilo potrebno odraditi. Kako vinograd zahtijeva kontinuiranu brigu, tamo se odlazilo više puta godišnje i ostajalo dok se posao ne završi.

> *To je bil toliko naporan (posao), u tri ure bimo krenuli iz kuće jutro. Na primjer sad u četvrti misec. Jer je bilo dvi ure puta pa onda ti je još dok se uvežeš je još ura do polja. I onda bi, doša bi tamo u pet uri, i kad bi se trebalo štrapat, prskati, do 9 uri si moga izdržati, deset, dokle učiniš vodu i ono sve. Dokle sunce ne upre i tako pet puta i onda još trganje,.. A sve na ruke se. Tako da ni bilo, Murterini nan nisu tili tovara dat, razumiš. Tovar je bil ka da je svetinja. Nego se sve na ruke moralo nositi, na rame. Ni bilo najlon kes, ni bilo najlonov, onda si mora oni misi od.. I onda si ima težaci, i onda, moralo se mastiti u polju, nositi koš i onaj, maštel, smastiti, va mih, tamo je bila još jedna uvala koja je bila bliže mora. Mastovica. Tamo smo hodili,...Nositi, e. I onda u brod, opet u bačvu, i onda kad bi doša vamo na punti Ćušćice onda bi te uvatila bura, onda bi ti nalilo to malo masta..*
>
> *Ja se sjećan kad san bio mali, onda imali smo tu vinograde velike i smokve i maraške i onda bi se to tamo u osmon mjesecu bi se išlo kao, mi smo zvali to „pudariti" ali to čuvati, znači sušile su se smokve i čuvalo se da neko ne pobere grožđe i ovako u ton smislu.*
>
> *Naši didi, ja se toga uvik sićan, oni su držali polje u Trtuši. I imali su grožđe. Znači tamo si trebal, kad počne zriti grožđe, prije berbe, biti tamo, živiti tamo u kućici i ujutro toliča tamo biti, jer ako te nema, ode grožđe, ode sve.*

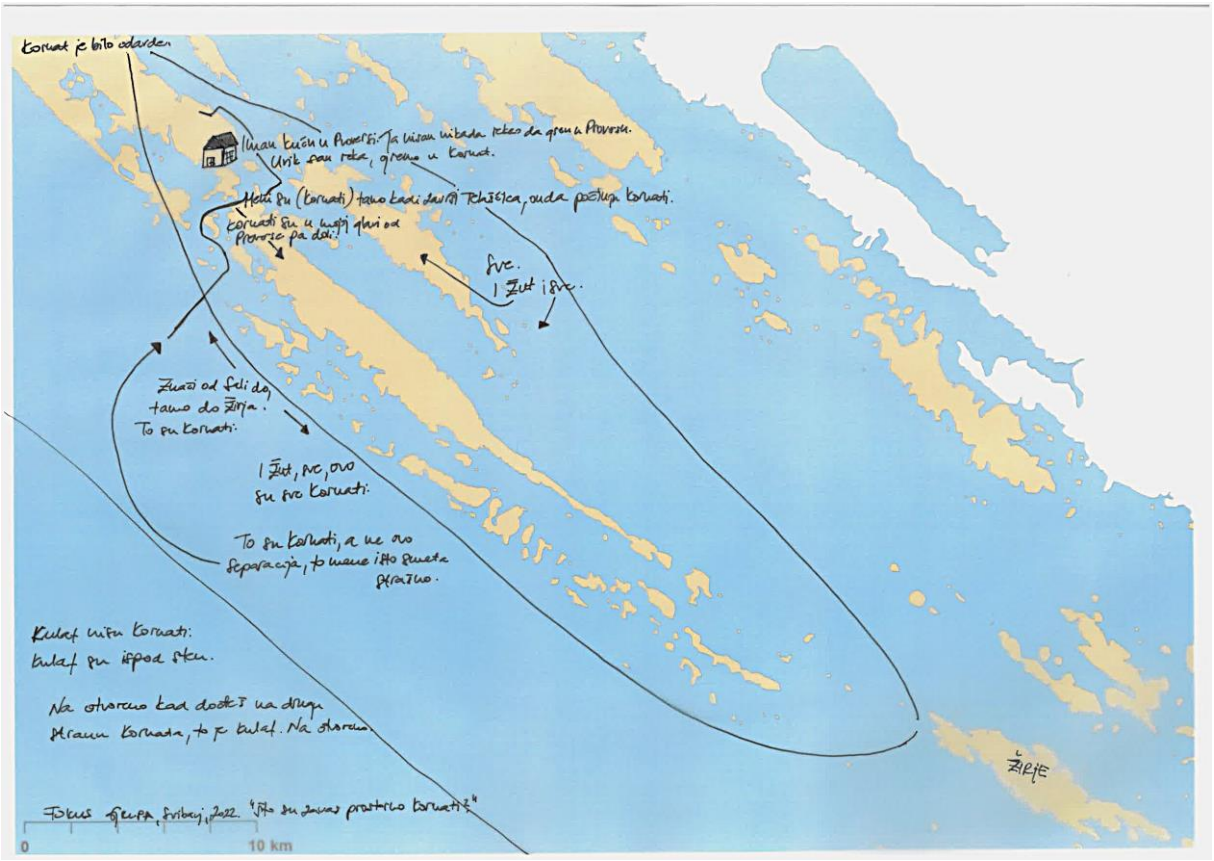

Slikovni prilog 41. Mapiranje prostornog određivanja Kornatskog arhipelaga, 2023. godina, autorica mape Petra Valovičić.

Ističući namjeru odlaska u arhipelag, Saljani najčešće kažu kako idu *u Kornat* što se većinom odnosi na prostor koji obuhvaća otok Kornat i njegov vanjski niz otoka, odnosno područje kojim su nekada ribarili ili odlazili u posjed. Određenje prostora saljske zajednice proizlazi dakle iz njene okolišne uvjetovanosti i povijesnih specifičnosti unutar kojih se stvorila mikroregija s vlastitom mikroekonomijom. Reperkusije arhipelaga kao cjeline i danas su vidljive u saljskoj zajednici. *Ja nisan nikad reko da gren u Poversu, ja iman tamo kuću. Dakle to je na početku Kornata ili na kraju Telašćice, uvik san reka, gremo u Kornati.*

Slikovni prilog 42. Polje Tarac na otoku Kornatu, 2023. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Od 16. stoljeća naovamo, arhipelag i JI dio Dugog otoka, odnosno mjesto Sali, je najviše posredstvom ribarstva i vinogradarstva činio gospodarsku, društvenu i kulturološku cjelinu. Obzirom da je čitavo područje stoljećima bilo bogato i lukrativno ribolovno područje, ono što se danas određuje kao pučinski niz otoka evocirajući prostornu udaljenost i izoliranost, sve donedavno je tvorilo mikroekonomiju unutar koje je ovisnost o centru moći na kopnu bila znantno manja, a međuovisnost otočkih kopna veća. Ribarstvo je značajno utjecalo na korištenje arhipelaškog prostora. Goli kameni otoci izloženi pučini čine područje koje se smatra „najtežim navigacijskim područjem u Jadranskome moru“ (Radić Rossi, Fabijanić, 2013:75), pa ipak, ova ga je zajednica stoljećima koristila i njime plovila.

> „Brojne hridi i grebeni te njima svojstvene pličine uvjetovane morskim oscilacijama, čine fizičku manifestaciju ovoga prostora fluidnom. Morske struje, plima i oseka, vjetrovi i nevremena znatno utječu na obale i manja kopna koja mogu izranjati ili biti ispod površine. Stoga uzimajući u obzir antropološku odrednicu prostora kao društvenog konstrukta koji se ostvaruje međusobnim djelovanjem zajednice, fizičkog

okoliša i pojava koje ju okružuju, otok i arhipelag postaju puno više od vlastite fizičke pojavnosti" (Valovičić, 2024:1).

Recentne teritorijalne, političke, ekonomske i društvene promjene utjecale su na promjenu odnosa moći na području arhipelaga, ali i na ukidanje mogućnosti brojnih relacija koje je saljska zajednica s prostorom arhipelaga ostvarivala. Stoga, iako se od jugoistočnog dijela Dugog otoka arhipelag otvara prema pučinskoj strani gustim rasterom otoka, otočića i hridi, prostor arhipelaga postao je za ovu zajednicu udaljeniji nego što je to bio ranije.

Danas, zbog svoje povremene naseljenosti, Kornatski arhipelag nema javnu brodsku liniju zbog čega ga njegova udaljenost od kopna, i to isključivo morem, čini izrazito teško pristupačnim i stoga značajno udaljenim otočjem. S obzirom da je prometna povezanost s najbližim urbanim centrom na kopnu ili drugom otoku jedan od faktora koji utječe na percepciju udaljenosti otoka (Čuka, Faričić, 2020:135), te da na isto utječe i duljina putovanja čije je očekivano trajanje manje predvidljivo od putovanja kopnom (Faričić, 2024:34), udaljeniji i slabije prometno povezani otoci određuju se kao periferni. Kao i Kornatski arhipelag, Dugi je otok pučinski, zbog čega danas, zajedno s otocima Istom, Olibom, Premudom i Molatom, čini vanjski otoka zadarskog arhipelaga. S obzirom na kontinuitet naseljenosti, Dugi je otok sa Zadrom povezan s nekoliko brodskih linija. Međutim, unatoč postojanju vlastitih nadležnosti, politikama razvoja hrvatskih otoka i rješavanjem sistemskih problema, upravlja se iz kopnenih centara moći (Faričić, 2024:33), zbog čega svi „funkcioniraju kao periferija u kojima se zbivaju najintenzivniji društveno-gospodarski procesi" (Faričić, 2024:31). Dodatno, razvojne politike i investicije koje se na otocima odvijaju, uglavnom se odnose na ulaganje u turizam i uz njega vezane djelatnosti čime se pospješuje sezonalnost, a što u konačnici ne donosi rješenje otočnih problema niti dugoročnu dobrobit za otočno stanovništvo (Bašić, 2024:14) koje, uslijed ovako postavljenog odnosa moći često ostaje nijemo. Ovako određenoj prostornoj jedinici u kojoj se stupanj perifernosti određuje udaljenošću od kopna implicirana je izoliranost, odnosno perifernost koja se, osim na relaciju prostorne udaljenosti od centra, odnosi na udaljenost od ekonomski, tehnoloških, infrastrukturnih, a time i kulturnih tokova svojstvenih urbanim centrima na kopnu. Udaljenost od sat i trideset do dva sata vožnje katamaranom, odnosno gotovo tri sata vožnje trajektom, jedan je od ključnih faktora koji Dugom otoku osigurava izoliranost od glavnih infrastrukturnih tokova. Ova se udaljenost najviše očituje u nepostojanju vodovodne mreže,

zbog čega stanovnici ovise o Žmanskom jezeru, nekoliko *kunserbi*[40] i dovozu vode vodonoscem iz grada. S obzirom na specifične mikroklimatske uvjete, ubrzane klimatske promjene i turističku sezonu tijekom koje već ionako nedovoljna infrastruktura postaje preopterećena, problem opskrbe vodom znatno utječe na svakodnevni život i kvalitetu života lokalnog stanovništva.

Za razliku od opće definicije otoka koja ga opisuje kao kopno okruženo morem, otok je „geografski ograničen, cjelovit, diskretan, oštro precizan fizički entitet koji naglašava jasne i holističke pojmove lokacije i identiteta" (Brunhes, 1920 prema Baldchino, 2003:272). More koje ima svoje struje i pod konstantnim je utjecajem vjetrova i kopna, smatra se, za razliku od kopna nestabilnim elementom te je u tom kontekstu percipirano kao izolirajući i element koji izravno utječe na udaljenost otoka. Iz perspektive otočana prostor otoka rijetko je tako čvrsto i stabilno određen. Otok je puno više od prostora određenog kopnom. On obuhvaća ne samo matično kopno i pripadajuće more, već često uključuje i okolna kopna te njihova mora. Za otočane je more „osnovni resurs i odrednica lokalnog života, ekonomije, kulture i religije" (Katić, McDonald, 2020: 3) te podrazumijeva „egzistenciju, komunikaciju, i naprosto mjesto koje konotira brojna značenja, a u odnosu s kojim se kreiraju određena znanja i vještine" (Valovičić, 2024: 1). Iz ove točke gledišta, određivanje otočnog prostora zahtijeva „nove istraživačke pristupe za istraživanje alternativnih kulturnih geografija te novih načina izvedbe, prikaza i doživljaja otoka" (Stratford i sur. 2011:114), pomoću kojih je potrebno preispitati postojeće, ali i razmotriti mogućnost uspostavljanja drugačijih odnosa. Ističući kako je udaljenost „intenzivno multurelacijski fenomen" Ronstrom navodi kako se ona „ proizvodi prostorno i vremenski, u kontekstu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, te kako je to povezano s odnosima moći" (Ronstrom, 2021:272).

Fluidnost prostora koja se u Kornatskom arhipelagu vrlo dobro vidi kada, utjecajem plime i oseke, neka njegova kopna iz morske površine izranjaju ili u njoj nestaju, istovjetna je fluidnim određenjima otočnog i prostora arhipelaga. Ona ovisi relaciji i korištenju prostora, fizičkom prostoru poput kopna i mora, njihovim međusobnim utjecajima, ali i vremenskim (ne)prilikama poput vjetra, morskih struja i ostalih konstitutivnih elemenata (Valovičić, 2024: 1). Iako promatran kao izoliran, otok je u stalnoj relaciji s drugim mjestima što more čini prostorom komunikacije, a brod sredstvo kojim se ona omogućuje. Izoliran i istovremeno u relaciji s morem, obalom i drugim brodovima, brod je jedinstveni prostor koji omogućuje

[40] *Kunserba* - cisterna za vodu; zajedništvo, ribarska družina (Piasevoli, 1993: 152).

razmišljanja o relacionalnosti broda, mora i otoka kroz drugačiju prizmu, u kojoj se jedinstvenost svakog od tih prostora naglašava upravo kroz njihovu međusobnu relacionalnost, pa čak i definira njome. Plovidba brodom zato je sama po sebi izrazito senzorno iskustvo. Plovidba pučinom ispod visokih kornatskih stijena u maloj brodici 2021. godine bio je impresivan doživljaj i izrazito senzorno iskustvo. Tijelom u potpunoj blizini morske površine, zrak zasićen morskom aerosoli i gibanje mora koje se značajnije osjeća, pobuđivali su u meni osjećaj uzbuđenja više nego kod ostalih dionika koji su se u njemu nalazili. Senzorno iskustvo pojačano monumentalnošću stijena i nepreglednim morskim prostranstvom pobuđivalo je za mene osjećaje izloženosti i ranjivosti. Za ostale sudionike ovo je iskustvo bilo gotovo svakidašnje što je bilo vidljivo u opuštenom govoru njihovih tijela. Ploveći 2023. godine u jednoj od takvih malih brodica na hodočašće Malog Gospi od Tarca, pred naletom vala izazvanog bržim i većim brodom, kapetanica je okrenula brod postaviši ga tako da amortizira udar vala koji nas je unatoč tome zaljuljao. Ostali dionici u brodici, svi mahom iz Sali, prilikom udara vala svoja su tijela postavili tako da se gibaju zajedno s brodicom i na taj način dodatno amortiziraju ljuljanje. S vremenom provedenim u plovidbi po arhipelagu, moj prvotni osjećaj nelagode ljuljanja broda zabilježen s prvim odlaskom na teren sve je više slabio, a moje je povjerenje u ljude koji su brodovima upravljali bilo sve veće. Tijesan prostor čini male brodice osobnim i intimnim prostorima ove zajednice, u kojima dozvoljavaju bivanje isključivo *familje* i jako bliskih prijatelja. *To su mali brodi,... skučeno je...Ja isto iman svoj komod i sad nebi nikoga... za vrime Piškere imaš ili svoju familiju ili nekog, svaćaš, i onda zajedno s njima poideš kao da je familija na ubedu.* Dolaskom u Piškeru privezane jedna za drugu, brodice tvore cjelinu, „prostor u kojem se odvijaju potpuno uobičajeni i za ovu zajednicu svakodnevni razgovori, druženja i pjevanja čime se privatni prostor transformirao u zajednički, javni prostor kojem se život zajednice proteže na brodice (Hayfield, Nielsen, 2022), te prostor uvale" (Valovičić, 2024:11). Vezivanjem jedan za drugog, privatan prostor broda postaje dijeljeni, javni prostor druženja i tranzitni prostor kroz kojega se dolazi do svog broda ili kopna.

Slikovni prilog 43. Pivači u brodicama pjevaju u uvali Piškera, 2024. godine. Autorica fotografije Petra Valovičić.

Osim toga, prevoženjem ostalih hodočasnika transformiraju se u javna prijevozna sredstva nakon čega opet postaju privatni prostori. Brodice su tijekom hodočašća na Piškeru mjesta fluidnih značenja i funkcija. Brod prema tome može imati razna značenja i postajati raznim mjestima što omogućava jedinstvenu perspektivu kroz koju se može razmatrati relacionalnost i prostor.

Slikovni prilog 44. Hodočasnici na brodu tijekom plovidbe prema Piškeri, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Prepuštajući se vođenju i pričama otočana koji su se sa mnom na brodu nalazili, 2024. godine već pri ukrcaju u brod dobila sam uputu kako je najbolje stajat izvan kabine broda i licima okrenutih prema kopnu, odnosno arhipelagu. Tijekom čitave plovidbe, slušala sam o udolinama koje se nalaze *iza brda ali se ne vidu i ne bi nikad reka da su tamo, poštama* na kojima su moj mladi sugovornik i njegov otac ribarili, mjestima na kojima se dobro love *kubotnice,* malim zaklonjenim

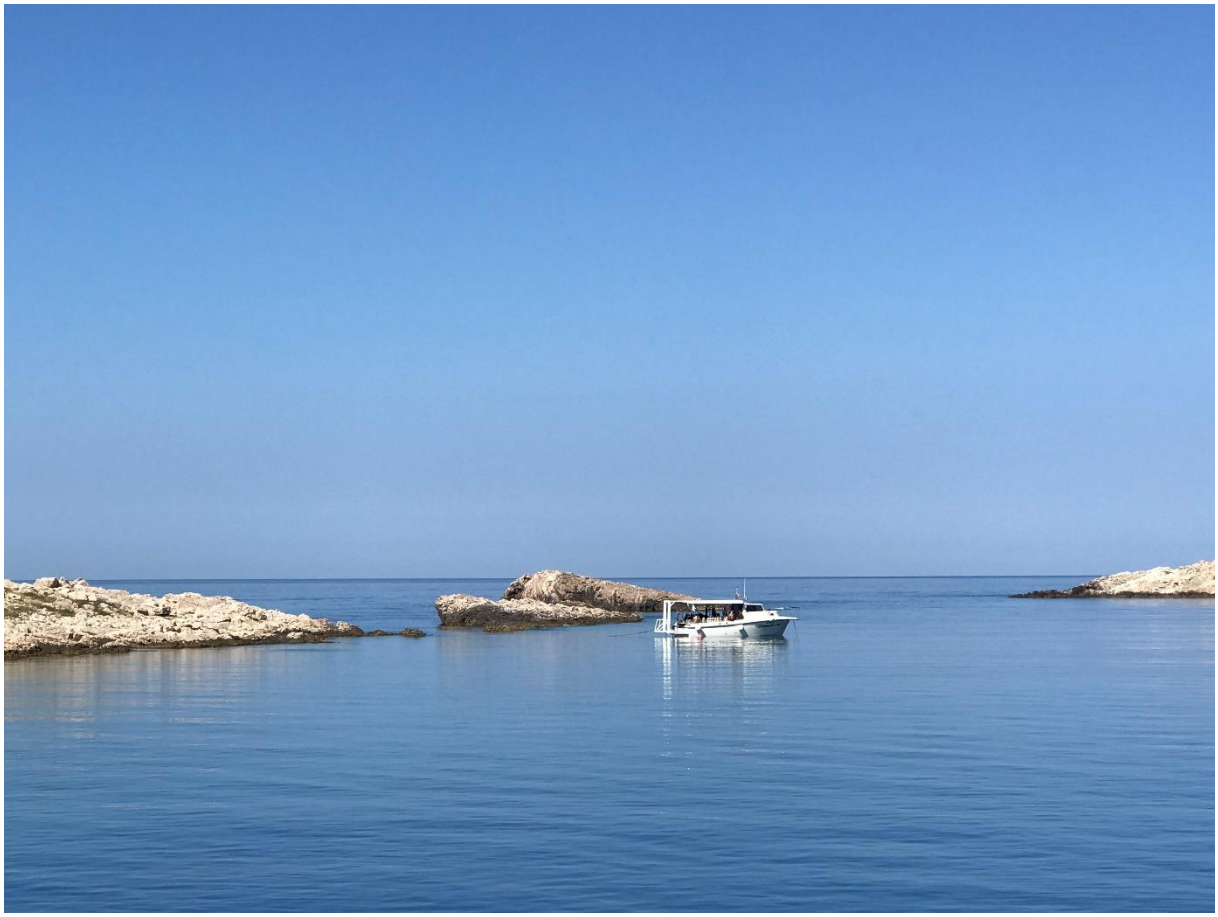

Slikovni prilog 45. Mjesto između dva kopna na kojemu se nalazi *pličina,* 2024. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

lukama, te točkama u morskom prostranstvu čija površina skriva hrid ili pličinu. Svaka je priča imala svoje mjesto u prostoru koje mi je pokazano prstom, a koje se često nalazilo na liniji dodira obale i mora, između dva kopna ili na samome moru. Kopno i more samo su dva od mnogo elemenata kojima se otočni prostor određuje. Obale, luke, *pošte*, vjetar, morske struje, morska površina i morsko dno, (ne)vrijeme, čitava biodinamika okoliša, nebo, daljina, brod samo su neki od elemenata čijim relacijama se otočni prostor ostvaruje.

Za vrijeme magle nekada se pozicija ribarskih brodova u arhipelagu označavala zvukom proizvedenim puhanjem u rog. Danas rog u saljskoj zajednici ima drugačiju ulogu - jedan je od instrumenata u Tovarećoj mužiki. Govoreći o pjevanju u široj saljskoj zajednici i značaju *pivača,* jedna od sugovornica ističe:

> *To su izuzetno svečani trenuci...Ja se sad ježin i onda kad su naši stari bili stari, govorili su, kad bi bila taj dan, tu večer bonaca, da se je to užalo čuti lipo na mostu,*

na mostu ovin, ča drži Ždrelac i Ugljan. Ka bi bila bonaca bi bili tamo čuli Saljane Puče moj kako se piva. E.

Prostornim rasprostiranjem zvuka zajednica iskazuje svoje prisutstvo, a sinergijom pjevanja i plovidbe zajednica pivača izvodi svoju auditornu prisutnost na prostoru arhipelaga. Promatrajući izvedbenost hodočašća evidentno je kako se svaki od navedenih aspekata referira na prostor arhipelaga i njegove teritorijalne i administrativne podjele pa se, u okvirima hodočašća, pripadnost saljske zajednice očituje relacijama s prostorom arhipelaga koje proizlaze tijekom plovidbe. Kretanje kroz prostor arhipelaga, kretanje je kroz arhipelašku prošlost. Prostorno i temporalno kretanje u kontekstu postojećih odnosa moći na području arhipelaga, čini plovidbu performativnim elementom kojim zajednica pregovara svoju poziciju. S obzirom da je uvjetovana morem i posredovana brodom, plovidba zahtijeva znanja i vještine koje nastaju u odnosu na prostor i njegove relacije. Ona nastaju

Slikovni prilog 46. Detalj s brodice, žiroskop, snimljen tijekom plovidbe na Piškeru 2021. godine, autorca fotografije Petra Valovičić.

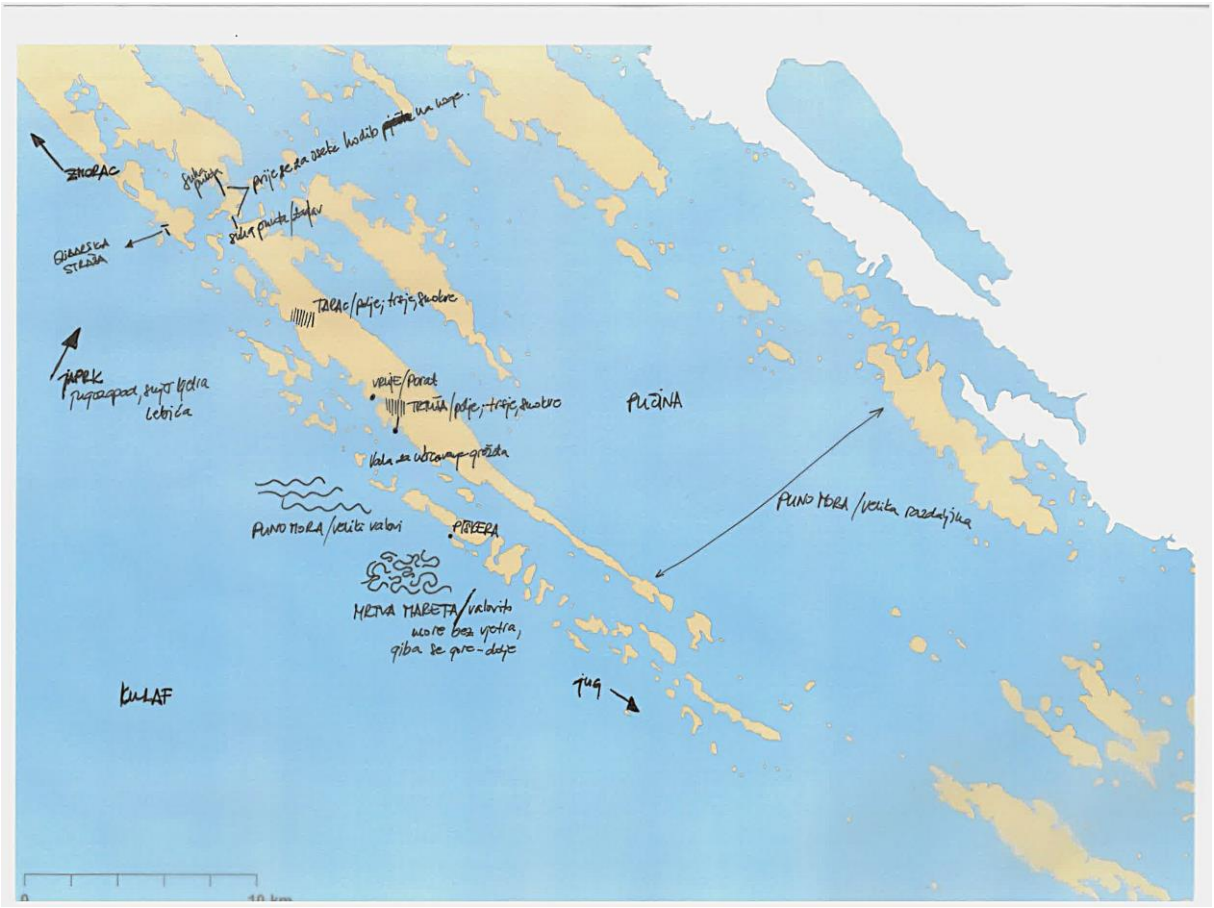

Slikovni prilog 47. Mapiranje pojmova temeljnih za razumijevanje prostornosti i maritimnosti, 2023. godina, autorica mape Petra Valovičić.

dugotrajnim bivanjem u prostoru i poznavanjem njegovih uvjetovanosti koje proizlazi iz promatranja i čitanja otočnog prostora i njegovih promjena. Uvjetovana morem, plovidba zahtjeva specifične pokrete i postavljanja tijela koja proizlaze iz relacije s gibanjem mora i broda što je čini tjelesnom. Znanja i vještine proizašle iz ukupnosti otočnog prostora, internalizirana su u otočanima i utjelovljena u plovidbi. Kombinacija pokreta, senzornosti, utjelovljenog znanja, imaginacije i sjećanja koja se tijekom plovidbe arhipelagom ostvaruje, temelj je pripadnosti koju zajednica za vrijeme hodočašća izvodi. Ovaj vid utjelovljenog znanja koje nastaje u relaciji s okolišem temelj je koncepta maritimnosti.

9.1. Pripadnost u kontekstu maritimnosti i otočnost

Pripadnost ovako fluidno određenom prostoru proizlazi iz relacija mjesta i kretanja. Pri tome mislim na kretanje unutar otočnog prostora, ali kretanja od i prema njemu. Uvjetovan definiranjem mjesta s pozicije kopna, otok je često poistovjećivan s izoliranošću koja je takvim određenjem u mnogočemu i konstruirana. Život na otoku rijetko pruža cjelovitu obrazovnu, zdravstvenu i socijalnu infrastrukturu. Ovakvi nedostaci utječu na učestalu migraciju na relaciji otok grad, ali i na odlazak otočana na kopno u vrlo mladoj životnoj dobi. Odlazak s otoka u ranoj mladosti uvjetovan je nedostatkom obrazovne infrastrukture. Bilo da se radi o srednjoškolskom ili visokom obrazovanju, mladi otočani primorani su s otoka otići, a dugootočka djeca svoje obrzovanje nastavljaju Zadru već nakon završetka osnovne škole. Jedna od sugovornica koja je, sada već veći dio života provela izvan otoka, ističe

> *Mi smo s 15 godin bili došli u srednju školu u Zadar, ...ja sama...ali uvik ubiti si Saljanin... ja san uvik svugdi govorila da san iz Sali, imala san kolegice koje su tu rođene iz okolice Zadra one su uvik govorile da su uz Zadra. Ja san rođena u Zadru, i onda, svi u bolnici smo rođeni, mi smo, mati i otac su doli rođeni, jeli. Uvik Sali, Sali, to ti je pojam, a kad si doli, onda baš, nekako si malo i izoliran, to je isto jedan fenomen. A onda te kad dođeš na kopno stavljaju svi u isti, naravno boduli, jeli, svi smo mi njima isti, Saljani, Zaglavci, svi imamo taj isti naziv.*

Rane i kontinuirane migracije na liniji otok – kopno, odnosno grad, oblikuju pripadnost ambivalentnog karaktera. Otok, pogotovo pučinski, podrazumijeva male zajednice isprepletene gustim i intenzivnim odnosima čiji članovi su *upućeni jedan na drugoga* što čini odnose i događanja transparentnima. Nedostatak privatnosti i anonimnosti jedna je od osnovnih odrednica otočnog života zbog čega se održavanje društvenih normi i vrijednosti često pretvara u niz društvenih pritisaka.

> *Bile smo sve ženske, i unda su nas uvik zafrkavali, šupljače, ženskетine, znaš. Nona nas je gledala, uvik smo bili uredni, čisti, dobre smo jadne bile u školi, baš smo dobre bile. Od tog silnog straha ča će ki reći. ...Ti izađeš vanka svi te vide, prostereš mudante, vide kakve imaš, razumiš. Nesmiš niš. Nesmiš vikati, nesmiš jer sve se vanka čuje, svi su znali ča imaš za vičeru, ča za obed, kad si doša doma leći, jesi imala mladića, jesi se poljubila, mi jadne ono, i ča onda dođeš u trejset godin i stara cura si. Nećeš ovoga, nećeš onoga ....*

Unatoč značajnoj razlici u godinama i činjenici kako smo s različitih otoka otišle nikada se više ne vrativši, ova sugovornica i ja dijelimo u mnogočemu jednaka iskustva otoka. Objašnjavajući joj kako je otočna tema nešto što me zanima jer i sama imam iskustvo otoka koje čini značajan dio mog identiteta i kako mi je drago da imam priliku boraviti na otoku, vrlo je precizno i točno istakla kako je to zato jer ovaj otok *ni moj otok.* Lišenost obiteljskih i drugih veza i odnosa pružala mi je lakoću odnošenja prema zajednici i njenim pojedincima, dok mi je vlastito iskustvo otoka dopuštalo da te iste mreže odnosa detektiram i stavim u relaciju sa specifičnim prostornim, gospodarskim, društvenim, političkim uvjetima i kulturnim praksama. *Oni (Saljani) imaju svoja pravila, moraš to prihvatit i gotovo...,sve jasno ča govorin. To moreš ti razumiti, ali drugi neće ki ni* (s otoka).

Čak i nakon dugotrajnog izbivanja s otoka, prilikom kratkotrajnih povrataka, zajednica osobu postavlja u kontekst pripadnosti obitelji iz koje dolazi svodeći je na ulogu kćeri svojih roditelja. *Svi te vidu. Ti misliš pa ja san sad, ja vako rečen ja san ko turistkinja, mene niko ne pozniva. Vraga te ne pozniva. Znaju ti materu, nanu, dida,..* Gusta mreža društvenih odnosa u brojnim situacijama ima i značajne pozitivne uloge.

> *Nema ti ki će ti bolje pomoći nego Saljani. Je ti umra nana, mati, otac, doći do njih i pomoći obući, sve u nevolji nema, nema ča ti nećeju učiniti... I ako se neko ženi onda ti se svi nudu pa ti činu kolači. Kad se ona ženila svi su joj činli kolači. Celi porat je kitil kuću, svi su došli čestitati.*

U značaj relacija i međuljudskih odnosa u zajednici uvjerila sam se kada sam tijekom zime stigla na otok koji je već iste večeri zbog olujnog juga bio u potpunosti odsječen od kopna. Nebrojeno puta do tada čula sam primjere hitnih situacija koje su riješene intervencijom zajednice što mi je, iako sam tada poznavala vrlo malo Saljana, pružalo određenu sigurnost.

Slikovni prilog 48. Saljanin u Kornatskom arhipelagu, 2023. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Otočno iskustvo učvrstilo je spone između mojih sugovornika i mene, otvaralo prostor prihvaćanja, pružalo mi alate kojima sam pristupala, pregovarala i održavala odnose tijekom istraživanja. Osim toga, znanja koja su iz njega proizašla osim što su u određenoj mjeri upravljala ovim procesom, često su omogućavala „čitanje" situacija, neverbalnih komunikacija, prostora, odnosa tijela i prostora i svih značajnih upisanosti koje nikada nisu izgovorene i pripadaju sferi neverbalnog. Gatt govori kako „opažajućim praksama izrastaju različita poznavanja tijela" čime implicira kako način na koji započinjemo istraživanje okoline utječe na konceptualne i fizičke percepcijske alate koji su dostupni za istraživanje (Gatt, 2018: 136). Uzimajući u obzir vlastita znanja, vještine i iskustva promatram pjevanje i plovidbu te ih postavljam fokalnim točkama istraživanja.

Slikovni prilog 49. Prikaz broda u kamenu, ugrađenom u dvorišni zid kuće u Salima, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Određujući prostornost, ne može se dakle govoriti o povezanosti mora i kopna jer povezanost pretpostavlja odvojenost. Iz percepcije otočana, radi se o fluidnim relacijama brojnih okolišnih i ljudski iskonstruiranih elemenata koje uvjetuju znanja i vještine otočana i određuju način njihova života. U Salima je odnos zajednice s prostorom ostvaruje se u pokretima tijela, korištenju prostora, nazivima mjesta, društvenim i kulturološkim instancama. Naziv najpoznatijeg, a moglo bi se kazati i kultnog saljskog bara Maritimo odnosi se na „priobalno javno dobro" (Piasevoli, 1993:178). Iako se radi o ugostiteljskom objektu u privatnom vlasništvu, s dolaskom katamarana koji pristaje malo dalje, njegova se terasa pretvara u trg na obali mora što djelomično opravdava značenje njegova imena. *Čekaj da vidimo špicu,* ili *evo, sad si bila i vidila špicu*, često bi rekao moj saljski prijatelj dok bi požurivala otići na daljnje zadatke.

Slikovni prilog 50. Saljske brodice vezane jedna za drugu, hodočašće na Piškeru, 2024. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Vrijednost i značaj Kornatskog arhipelaga kao resursa očituje se u imenovanju tvorničke infrastrukture od društvenog značaja poput kina Kornat koje je bilo dijelom društvene infrastrukture u staroj Mardešićevoj tvornici od 50ih godina 20. stoljeća sve do privatizacije u 90-im godinama. Danas je ta infrastruktura postojeća ali kao ruina u kojoj se mogu iščitati suvremeni procesi istovjetni širem društvenom kontekstu zadnjih 30 godina.

Iako bi se, iz pozicije otočnih studija, otoci trebali proučavati u okvirima svojih vlastitih uvjeta (Baldacchino, 2006, Stratford, Baldachino, 2011, Starc, 2020), a ne iz pozicije kopna i njemu svojstvenih paradigmi, otoci su već dugi niz stoljeća uvjetovani kopnom i pozicijom moći unutar koje su bili potlačeni. Stoga izoliranost kao otočnu karakteristiku nije moguće eliminirati. Kao i sam otočni prostor, ona je za otočane vrlo fluidan koncept koji otočnost i pripadnost otoku čini ambivalentnima.

10. Zaključak

Hodočašće na Piškeru nije samo religijska praksa, već i ključni ritual koji povezuje zajednicu Sali s njihovim povijesnim prostorom – Kornatima. Pjevanje koje prati hodočašće odražava bogato kulturno nasljeđe zajednice, a sama plovidba ima simboličko značenje ponovnog vraćanja na prostor Kornata, koji je u prošlosti bio od životnog značaja za saljsku zajednicu koja je čak četiri stoljeća polagala isključivo pravo ribolova u kornatskom moru. Pjevanje saljskih hodočasnika nije samo dio religijskog obreda, već simbol kontinuiteta tradicije i očuvanja kulturne prakse, kroz koju zajednica reafirmira ili se sjeća svoje povezanosti s Kornatima, unatoč promjenama u politici korištenja tog prostora.

Istraživanje hodočašća iz Sali na Piškeru pokazalo je složenost odnosa između zajednice, prostora i kulturnih praksi koje oblikuju kolektivno sjećanje zajednice i njenu pripadnost. Kroz detaljnu analizu hodočašća, postalo je jasno da ova religijska i kulturna praksa nadilazi svoje formalne ritualne aspekte i postaje ključna za održavanje kulturnog kontinuiteta u zajednici koja se suočava s nizom političkih, ekonomskih i ekoloških izazova. Hodočašće na Piškeru ne funkcionira samo kao vjerski čin, već i kao ritual kroz koji saljska zajednica reafirmira svoju povijesnu povezanost s Kornatskim arhipelagom, prostorom koji je od vitalnog značaja za njihovu prošlost, sadašnjost i budućnost.

Kroz fenomenološki pristup istraživanju, zapazila sam kako tjelesna i senzorna iskustva plovidbe i pjevanja igraju ključnu ulogu u oblikovanju iskustva hodočašća. Tijelo sudionika nije pasivno tijekom hodočašća – kroz plovidbu, sudionici aktivno sudjeluju u procesu ponovo uspostavljanja svoje veze s Kornatima. Pjevanje, kao bitan dio rituala, ne samo da odražava duhovne aspekte hodočašća, već simbolizira i kontinuitet tradicije, služeći kao alat za prijenos kulturnog nasljeđa s generacije na generaciju. Ovi elementi hodočašća omogućuju zajednici da utjelovi svoju povijest, kulturu i identitet u trenutnom iskustvu, što pokazuje kako ritualne prakse mogu postati alat za progovaranje odnosa prema prostoru i reinterpretaciju postojećeg stanja.

Ekohistorijski pristup omogućio je dublje razumijevanje dugoročnih promjena u okolišu i kako su one oblikovale odnos zajednice prema Kornatima. Političke promjene, poput osnivanja Nacionalnog parka Kornati, imale su izravan utjecaj na pravo zajednice na korištenje prirodnih resursa Kornata. Ovo istraživanje pokazalo je da su ekonomske promjene značajno promijenile funkciju Kornata kao ribolovnog područja za saljsku zajednicu, ali

unatoč tim promjenama, Kornati i dalje ostaju važan prostor kulturne identitifikacije ove zajednice. Hodočašće na Piškeru pruža zajednici priliku da simbolički povrati pristup prostoru koji im je oduzet, što dodatno naglašava kako kulturne i religijske prakse mogu poslužiti kao oblik otpora političkim i ekonomskim promjenama.

Kombinirajući fenomenološki, ekohistorijski i etnografski pristup, ovo istraživanje je omogućilo dublje razumijevanje složenosti hodočašća na Piškeru kao prakse koja nije samo religijska, već i politička, ekonomska i ekološka. Fenomenološki pristup subjektivnim iskustvima sudionika omogućila je uvid u emocionalnu i tjelesnu povezanost zajednice s prostorom, dok je ekohistorijski okvir rasvijetlio dugoročne posljedice političkih promjena na kolektivni identitet zajednice.

Ovo istraživanje pokazuje i važnost interdisciplinarnog pristupa za razumijevanje kulturnih praksi poput hodočašća na Piškeru. Kombinacijom različitih teorijskih perspektiva, istraživanje je omogućilo dublji uvid u višeslojne odnose između zajednice i okoliša, naglašavajući kako se kulturne prakse i ekološke promjene međusobno oblikuju.

More i Kornatski arhipelag oblikovali su kulturni i društveni identitet zajednice tijekom stoljeća, a plovidba kroz arhipelag u kontekstu hodočašća simbolizira ponovno uspostavljanje veze s prostorom koji je bio ključan za opstanak zajednice. Bourdieuov (1977) koncept habitusa pomaže u razumijevanju kako svakodnevne prakse poput plovidbe i ribarenja postaju dio kulturnog identiteta zajednice. U tom smislu, habitusi oblikovani kroz povijesnu povezanost s morem i Kornatima prenose se kroz generacije, omogućujući zajednici da kroz rituale kao što je hodočašće očuva svoj odnos s prostorom što ukazuje na to kako se otočni prostor treba promatrati kroz relacije.

Osim toga, istraživanje sugerira da hodočašće na Piškeru može funkcionirati kao praksa za izražavanje zajedničke pripadnosti, u čijem kontekstu se potencijalno mogu očitovati napetosti unutar zajednice, kao i u odnosu prema vanjskim političkim i ekonomskim čimbenicima. Suvremene teorije hodočašća, poput kritika Johna Eadea i Michaela Sallnowa (1991), sugeriraju da hodočašća ne nude samo prostor zajedništva, već i prostor za dijalog i sukob unutar zajednice. U slučaju hodočašća na Piškeru, političke i ekonomske promjene koje su dovele do ograničenog pristupa Kornatima stvorile su napetosti unutar zajednice, što dodatno potvrđuje složenost odnosa između kulturnih praksi i vanjskih pritisaka.

Glavni rezultati istraživanja pokazuju kako hodočašće na Piškeru djeluje ne samo kao alat za kreiranje prostorne pripadnosti, već i kao oblik prilagodbe zajednice na političke i ekološke

promjene koje su utjecale na pristup Kornatima. Utoliko je jedan od glavnih rezulatata i temeljenje koncepta maritimnosti na znanju koje je utjelovljeno, a proozlazi iz brojnih relacija ljudi i njihova okoliša. Na taj način, ovo istraživanje doprinosi širem razumijevanju kulturnih praksi kao dinamičnih i prilagodljivih, čime se otvara prostor za daljnje istraživanje sličnih zajednica suočenih s globalnim izazovima.

Metodološki pristup ovog istraživanja, oslanjajući se na etnografiju i fenomenologiju, omogućio je detaljnu analizu subjektivnih iskustava sudionika i njihova viđenja prostora i identiteta. Terenski rad, koji je uključivao sudjelovanje u hodočašću u periodu od 2021. do 2024. godine, pružio je izravan uvid u to kako zajednica koristi ritualne prakse kao način održavanja kolektivnog identiteta. Polustrukturirani intervjui sa sudionicima istraživanja omogućili su dublje razumijevanje njihovih osobnih iskustava i viđenja političkih i ekoloških promjena koje utječu na njihove svakodnevne živote, dok uu sudjelovanja, metoda pridruživanja i mapiranja otvorile pristup često neizgovorenim znanjima i relacijama.

Ovo istraživanje ne samo da doprinosi razumijevanju hodočašća kao religijske prakse, već daje dublji uvid u to kako kulturne prakse mogu postati ključne za održavanje identiteta zajednica koje se suočavaju s globalnim promjenama. Hodočašće na Piškeru nudi jedinstvenu priliku za analizu složenih odnosa između religije, kulture, okoliša i politike. Ovo istraživanje pokazuje kako religijske prakse mogu biti dinamične, prilagodljive i ključne za male zajednice koje se suočavaju s vanjskim pritiscima, te ima važne praktične implikacije za očuvanje kulturne baštine malih otočnih zajednica poput Sali. Kroz dublje razumijevanje kulturnih praksi, kao što je hodočašće na Piškeru, moguće je stvoriti održive strategije za očuvanje identiteta i kulturne autonomije zajednica koje su suočene s globalnim ekološkim i političkim izazovima.

Na kraju, istraživanje hodočašća iz Sali na Piškeru pruža širi uvid u otpornost malih otočnih zajednica suočenih s globalnim ekološkim i političkim izazovima. Kroz ovu studiju, hodočašće na Piškeru se ne doživljava samo kao religijski čin, već kao bogat kulturni ritual u kojem se prelamaju povijest, prostorna identifikacija, identitet, ekologija i politika. Istraživanje pokazuje da, iako političke i ekonomske promjene mogu redefinirati prostor i resurse zajednice, ritualne prakse poput hodočašća omogućuju zajednici da očuva svoju kulturnu autonomiju i prebrodi izazove koje donose globalni procesi. Usmena povijest i izvođenje temelj je rekreacije saljske arhipelaške prošlosti. Jedan od doprinosa ovoga rada svakako je davanje glasa ovoj otočnoj zajednici čija je prošlost marginalizirana. S obzirom da

ta prošlost i sam lokalitet na kojem se crkva nalazi podrazumijeva arhipelag i čitav kontekst njihova odnosa, utjecajem političkih, gospodarskih i ekonomskih promjena, u ovo hodočašće uneseni su elementi kojima zajednica progovara odnose moći unutar svoje mikroregije.

Međutim, ovo istraživanje nije bez ograničenja. Nedostatak pisanih izvora o povijesti hodočašća otežao je rekonstrukciju potpunog povijesnog konteksta, dok je pandemija COVID-19 utjecala na mogućnosti sudjelovanja u terenskom radu u punom kapacitetu. Unatoč tome, empirijski podaci pružili su bogate uvide u subjektivna iskustva zajednice. Buduća istraživanja mogla bi dodatno proširiti ove nalaze, osobito kroz dublje proučavanje socio-ekonomskih i političkih dimenzija hodočašća te usporedbe s drugim otočnim zajednicama.

Iako je ovo istraživanje otvorilo važna pitanja o ulozi kulturnih praksi u prilagodbi zajednica na globalne promjene, buduća istraživanja mogla bi se usredotočiti na detaljniju analizu socijalnih i političkih napetosti unutar zajednice. Također bi bilo korisno istražiti usporedbe s drugim otočnim zajednicama koje koriste slične kulturne prakse za prilagodbu promjenama u ekološkom i političkom okruženju. Time bi se dodatno proširilo naše razumijevanje kako kulturne prakse igraju ulogu u očuvanju osjećaja pripadnosti i otpornosti malih zajednica. Također, daljnja istraživanja mogu dublje analizirati dugoročne promjene u ritualima hodočašća te način na koji te promjene odražavaju globalne procese prilagodbe otočnih zajednica.

Literatura

Amit, Vered, ur. 2000. *Constructing the Field. Etnographic Fieldwork in Contemporary World*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group.

Armani Jerolim i Ante Beverin, 2006. *Libar o Dugom otoku: obilježja povijesne baštine : u povodu 200. godišnjice općinske uprave u Salima* (1806.-2006.). Matica Hrvatska, Zadar.

Atkinson, Paul, i Martin Hammersey, 2007. *Ethnography: Principles in Practise, 3rd etiditon*. New York: Taylor & Francis e-Library.

Baldachino, Godfrey, 2006. „Islands, Island Studies, Island Studies Journal". *Island Studies Journal* 1(1). doi: 10.24043/isj.185.

Barush, Kathryn R. Shield, 2021. „Help, and Bring to Joy": Pilgrimage Through Sacred Song, u *Berkeley Journal of Religion and Theology*, Volume 7, Issue 1, Graduate Theological Union.

Basioli, Josip, 1963. „Razvitak ribarstva Dugootočana". *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 9, pp. 391 – 446. Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zadar.

Batović, Šime, 1993. O prapovijesti Dugog otoka. Zadarska smotra (Zbornik o Dugom otoku), ur. Šime Batović, str. 99 – 167. Matica hrvatska – ogranak Zadar, Zadar.

Behar, Ruth i Deborah A. Gordon, ur. 1996. *Woman Writing Culture*. Berkley Los Angeles, London: Universtity of California Press.

Berleant, Arnold, 1999. „Notes for a Phenomenology of Musical Performance", u *Philosophy of Music Eduscation Review,* 7, no. 2, str 73-79.

Beverin, Ante i Jerolim Armanini, 2006. *Ribarska industrija „Mardešić" u Salima II dio – razdoblje od šezdesetih godina 20. st. do 2005*. Matica hrvatska, Zadar.

Blacking, John, 1969. "The Value of Music in Human experience". *Yearbook of the International Folk Music Council*. https://www.jstor.org/stable/767634 (23.4.2023).

Bohlman, V. Phillip, 1996. „The Final Borderpost“, u *The Journal of Musicology*, Vol. 14, No. 4, pp. 427-452.

Bourdieu, Pierre, 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Univerity Press.

Braudel, Fernand, 1997. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Zagreb, Izdanja Antibarbarus.

Brkljačić, Maja i Sandra Prlenda, 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.

Brown, Gavin, 2003. „Theorising ritual as performance: explorations of ritual indeterminancy“, u *Journal of Ritual Studies*, 17 (1). Pittsburgh, Pa. Dept. of Religious Studies, University of Pittsburgh.

Burges, Joel i Amy Elias, ur. 2016. *Time. A Vocabulary of the Present*. New York University Press.

Coslett, Tess, Celia Lury, Penny Summerfield, ur. 2000. *Feminism and Autobiography*. Texts, theories, methods. London, New York: Routledge.

Čuka, Anica, 2017. „Utjecaj litoralizacije na demogeografski razvoj Dugog otoka” u *Geoadria*, DOI: 10.15291/geoadria.104 · Source: OAI.

Čuka, Anica i Josip Faričić, 2020. „The Island and the City: The Zadar (Sub)Urban Archipelago” u *The Notion of Near Islands, The Croatian Archipelago*, ur. Nenad Starc. Rowman & Littlefield, pp.135-152.

Ćaleta, Joško, 2014. “Revitalizacija i prezentacija crkvenog pučkog (glagoljaškog) pjevanja na primjeru manifestacije Puče moj u Zatonu kod Šibenika”. *Godišnjak Titius*. https://hrcak.srce.hr/clanak/220404 (20.8.2023).

Dubisch, Jill, ur. 1995. *In a Different Place. Pilgrimage, Gender and Politics at a Grek Ispand Shirne*. New Jersey: Princeton University Press.

Eade, John, Michael J. Sallnow, ur, 1991. *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. Routledge.

Faričić, Josip, 2024. „Hrvatski otoci – enigme, apsurdi i dihotomije" u *Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – pogled u budućnost: zbornik radova,* pp. 31-49. https://doi.org/10.17234/9789533791968.04.

Filipi, A. R. 1968. „Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri". *Pomorski zbornik*, knj. 6, pp. 971 – 1004. Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, Zadar.

Filipi, A. R., 1977. „Iz prošlosti kornatskog ribarstva", Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, pp. 181 – 259.

Finnegan, Ruth, 2003. „Music, Experience, and the Anthropology of Emotion" u *The Critical Study of Music: A Critical Introduction*, ed. Clayton, Martin, Richard Middletown, Trevor Herbert. Routledge.

Finka, Božidar, 1968. *Prilozi studiji o Dugom otoku*; Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 10, str. 165 – 179. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Finka, Božidar, 1981. *Sali u prostoru i vremenu; Župa Sali. O 400. obljetnici dogradnje župne crkve svete Marije*, str. 1581 – 1981. Župni ured Sali, Sali.

Frykman, Jonas i Nils Gilje, ur. 2003. *Being There. New Perspectives on Phenomenology and the Analiysis of Culture*. Lund, Nordic Academic Press.

Gatt, Caroline, 2018. „Living atmospheres: Air, breath, song and mutual constitution in experimental theatre" u *Exploring Atmospheres Ethnographically*. Edited by Asu Schroer, Sara and Susanne B. Schmitt. London and New York: Routledge, pp. 135-152.

Gills, John R., 2006. „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa". u *Kultura pamćenja i sjećanja,* ur. Brkljačić, Maja i Sandra Prlenda. Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.

Halbwachs, Maurice, 1984. *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, Chicago, London.

Hermann Elfriede, Wolfgang Kempf i Toon van Meijl, ur. 2014. *Belonging in Oceania: Movement, Place-Making and Multiple Identifications*. New York, Oxford, Berghanhn.

Hobsbown, Eric, 2011. „Kako se tradicije izmišljaju“. u *Izmišljanje tradicije*, ur. Hobsbown Eric i Terance Ranger. Biblioteka XX vek.

Horden, Peregrine i Nicholas Purcell, 2000. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing.

Ingold, Tim and Jo Lee Vergunst, 2008. *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Aldershot: Ashgate.

Iveković, Ćiril, 1928. *Dugi otok i Kornat*. Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 235. Nadbiskupska tiskara Zagreb.

Katić, Mario i Michael McDonald, 2020. “Experiencing Maritime Pilgrimage to St Mac Dara Island in Ireland: Pilgrims, Hookers and Local Saint.” *Anthropological Notebooks*, 26 (2020), 2; 1-27.

Knowels, Caroline, 2000. “Here and There: doing transnational fieldwork” u Amit, Vered (ur.) *Constructing the field*. Routledge, London-New York.

Koepping, Klaus-Peter, 1998. „Bodies in the Field: Sexual Taboos, Self-Revelation and the Limits of Reflexivity inAnthropological Fieldwork (and Writing)“. *Anthropological Journal on European Cultures*. https://www.jstor.org/stable/43234928 (15.11.2022.)

Kusenbach, Margarethe, 2003. „Street phenomenology. The go-along as etnographic research tool“. *Etnography*. https://www.jstor.org/stable/pdf/24047846.pdf (5.7.2024)

Karuza, Senko, 2005. *Vodič po otoku*. Zagreb, Naklada MD.

Maddrell, Avril i Richard Scriven, 2016. “Celtic Pilgrimage, Past and Present: From Historical Geography to Contemporary Embodied Practices.” *Social & Cultural Geography* 17(2): 300-321.

Magaš, Damir, 1993. „Zemljopisno - povijesna obilježja Dugog otoka“. *Zadarska smotra (Zbornik o Dugom otoku*), ur. Šime Batović, str. 11 – 44. Matica hrvatska – ogranak Zadar, Zadar.

Mahajan, Nidhi. 2021. „Notes on an archipelagic ethnography: Ships, seas, and islands of relation in the Indian Ocean.” *Island Studies Journal*. https://doi.org/10.24043/isj. 147 16(1), 2021, 9-22.

Maras, Mario, 1983. „Kornatske mutivode“ u *Večernji list*, rubrika Reagiranja. 28. 2. 1983. pp. 8.

Merleau-Ponty, Maurice, 1999. *Phenomenology of Perception*. Routledge. London, New York.

Merriam, P. Alan, 1964. *The Anthropology of Music*. Northwestern University Press.

Nrodni list, 1980. *Koordinacijski odbor za Kornate*. 27.9.1980. pp. 3.

Oroz, Tomislav, 2022. „Multiple Island Temporalities: „Island time” and the Spatialization of Slowness on the Dalmatian island of Dugi otok”, u *Narodna umjetnost,* 2022. pp 9–38 https://doi.org/10.15176/vol59no201

Oroz, Tomislav i Anica Čuka, 2024. ”Taking Time to Know the Island. Multiple temporalities and changing mobilities on Dugi Otok, Croatia” u *Shima,* 18(1), 1–21. 10.21463/shima.211.

Oštrić, Goroslav, 1993. “Pučko graditeljstvo i način stanovanja u Salima na Dugom otoku.” *Zbornik radova sa znanstvenog skupa priređenoga pod naslovom Dugi otok – prošlost i kulturna baština*, ur. ur. Šime Batović, str. 325 -361. Matica hrvatska – ogranak Zadar, Zadar.

Petricioli, Ivo, 1993. „Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku“.*Zbornik radova sa znanstvenog skupa priređenoga pod naslovom Dugi otok – prošlost i kulturna baština*, ur. ur. Šime Batović, str. 169 - 197. Matica hrvatska – ogranak Zadar, Zadar.

Piasevoli, Ankica, 1993. *Rječnik govora mjesta Sali na Dugom otoku oliti libar Saljski besid*. Ogranak Matice Hrvatske Zadar, Zadar.

Pink, Sarah, 2015. *Doing Sensory Ethnography*. London: SAGE Publications Ltd.

Pojatina, Branka Adriana, 2023. “A Local Pilgrimage in the Context of the COVID-19 Pandemic: The Case of Our Lady of the Snows in Kukljica, Croatia”, u *Religions* 14(9), 1186; https://doi.org/10.3390/rel14091186.

Pugh, Jonathan. 2016. „The relational turn in island geographies: Bringing together island, sea and ships relations and the case of the Landship*". Social & Cultural Geography* 17: 1040–59.

Radić Rossi, I., Fabijanić, T. 2013. „Arheološka baština Kornata" u Vladimir Skračić (Ed), *Toponimija Kornatskog otočja* (pp. 67 - 98). Sveučilište u Zadru. Centar za onomastička istraživanja, Zadar.

Ronen, Ruth, 2021. „Aesthetic community" u *Dialogue: Canadian Philosophical Review / Revue canadienne de philosophie.*Volume 60 Issue 2, August 2021, pp. 319 – 336. https://doi.org/10.1017/S0012217321000093

Ronstrom, Owe, 2021. „Remotness, islands and islandness" u *Island Studies Journal*

Skračić, Vladimir, 1993. „Pristup toponomastičkoj građi Dugog otoka" u*Zbornik radova sa znanstvenog skupa priređenoga pod naslovom Dugi otok – prošlost i kulturna baština*, ur. ur. Šime Batović, str. 75 - 99. Matica hrvatska – ogranak Zadar, Zadar.

Skračić, Vladimir, 1995. „Saljski toponomastički leksik u kornatskoj toponimiji" u *Filologija*, 24-25, Zagreb.

Skračić, Vladimir, 2001. „Kolonatsko gospodarstvo u zaštićenom prostoru Nacionalnog parka Kornati". *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Vol. 39, No. 1/4, str. 297 – 317. Institut za društvena istraživanja, Zagreb.

Sorić, S. 2013. „Ribarsko naselje Piškera u prošlosti", ur.Vladimir Skračić, *Toponimija Kornatskog otočja*, pp. 159 - 169. Sveučilište u Zadru. Centar za onomastička istraživanja, Zadar.

Starc, Nenad, 2020. *The Notion of Near Islands: The Croatian Archipelago (Rethinking the Island)*. Rowman & Littlefield Publishers.

Stagličić, Marija, 1993. „Svjetovno graditeljstvo od 16. do 18. st. na Dugom otoku" *Zbornik radova sa znanstvenog skupa priređenoga pod naslovom Dugi otok – prošlost i kulturna baština*, ur. ur. Šime Batović, str. 203 -221. Matica hrvatska – ogranak Zadar, Zadar.

Stratford, E., Baldachino, G. i sur. 2011. „Envisioning the Archipelago“. *Island Studies Journal*, 6(2), pp. 113-130. https://islandstudiesjournal.org/article/81293.

Taylor, Joshua, 2021. Songs for the Journey: The Music of Pilgrimage. Doctor of Pastoral 632 Music Projects and Theses, Southern Methodist University, Dallas, USA. Spring, 2021. 633 https://scholar.smu.edu/theology_music_etds/2.

Turner Edith, Victor Turner, ur., 1978. *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. Blackwell.

Valovičić, Petra, 2024. „Creating Atmosphere and Meaning through Singing on the Religious Pilgrimage from Sali to Piškera”. *Religions*, 15(3), 281. https://doi.org/10.3390/rel15030281.

Valovičić, Petra, 2024. Hodočašće na Piškeru – prostorne promjene i kontekst suvremenosti (u tisku).

Z.F. 1979. “Telašćica izvan granice Nacionalnog parka” u *Narodni list*, 27.10.1979. pp. 8.

Z.F. 1981. “Dvije uprave: u Salima i Murteru” u *Narodni list*, 11.7.1981. pp. 5.

Wood, Abigail, 2018. “Soundscapes of Pilgrimage European and American Christians in Jerusalem’s Old City” u *Ethnomusicology. A Contemporary Reader*, Vol. II Edited by Jennifer C. Post. New York and London: Routledge, vol. II, pp. 231-245.

Izvori s interneta

Dominis, Ivo, *Drevna saljska liturgija u "ribarskoj katedrali"*. Zadarski list, 30. 7. 2008.(https://www.zadarskilist.hr/clanci/30072008/drevna-saljska-liturgija-u-ribarskoj-katedrali), 20.6.2024.

Dominis, Ivo, "Ribarska" katedrala čuvala je generacije otočana. Zadarski list, 2. 8. 2011.(https://www.zadarskanadbiskupija.hr/?p=6050) 20.6.2024.

Turčinov – Ježina, M. *Župnik na godišnjem, a crkva urušena*, Jutarnji list, 10. 7. 2008.(https://www.jutarnji.hr/naslovnica/zupnik-na-godisnjem-a-crkva-urusena-3950076), 8. 4. 2021.

IKA. *Piškera: Hodočašće Kraljici ribara i blagoslov zvona,* Informativna katolička agencija, 27. 7. 2003.(https://ika.hkm.hr/novosti/piskera-hodocasce-kraljici-ribara-i-blagoslov-zvona/), 20.6.2024.

Državni zavod za statistiku. Popis stanovništva, 2021. (https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270), 15.8.2023.

Državni zavod za statistiku. Statistički ljetopis, 2018. (https://podaci.dzs.hr/media/wsdkedwa/sljh2018.pdf) 15.8.2023.

Nacionalni park Kornati. (www.np-kornati.hr), 15.8.2021.

Župan Longin na tradicionalnom hodočašću "Kraljici ribara" u uvali Piškera, eZadar, 31. 7. 2017. (https://ezadar.net.hr/politika/2704617/zupan-longin-na-tradicionalnom-hodocascu-u-uvalipiskera/), 20.6.2024.

PROBLEMATIZACIJA PRIPADNOSTI U MARITIMNOM KONTEKSTU NA PRIMJERU HODOČAŠĆA IZ SALI NA PIŠKERU

Hodočašće iz Sali na Dugom otoku u uvalu Piškera na kornatskom otoku Jadra maritimna je ritualna praksa lokalnog karaktera, ukorijenjena u povijesne i ekonomske odnose zajednice s prostorom Kornatskog arhipelaga. U svom suvremenom obliku, ono se temelji na fragmentima ribarske prošlosti, osobito na nekadašnjem ribarskom naselju Piškera, čime se uspostavlja veza između prošlih i sadašnjih oblika korištenja i percepcije prostora. Ribarska povijest Sali neodvojiva je od Kornata, a niz političkih, ekonomskih i društvenih promjena kroz povijest oblikovao je teritorijalne i upravne odnose koji su neposredno utjecali na ovu otočnu zajednicu. Redefinirana ekonomska i gospodarska uloga Kornata, zajedno sa suvremenim kontekstom Dugog otoka, otvara prostor za promišljanje pripadnosti koja nadilazi isključivo prostorne okvire te se isprepliće s društvenim, ekonomskim, političkim i ekološkim dimenzijama.

Sagledavajući hodočašće kroz teorijski okvir Johna Eadea i Michaela Sallnowa (1991.), koji naglašavaju da hodočasničke prakse nisu izdvojene iz svakodnevnog života već su oblikovane nizom interesa koji su u njih ugrađeni (1991: 15), polazim od pretpostavke kako hodočašće na Piškeru za lokalnu zajednicu generira kulturni, socijalni i simbolički kapital, ponajviše u odnosu prema imovinsko pravnoj situaciji unutar Kornatskog arhipelaga. Postavljajući pitanje kako se povijesne okolnosti, zajedno s recentnim političkim i ekološkim promjenama, međusobno isprepliću u oblikovanju razumijevanja prostora, ovo istraživanje analizira izvedbene aspekte hodočašća kao praksu kroz koju zajednica konstruira percepcije pripadnosti i prostorne identitifikacije.

Oslanjajući se na fenomenološki i ekohistorijski pristup, hodočašće promatram kao dinamičan proces u kojem se utjelovljeno iskustvo sudionika oblikuje kroz interakciju s okolišem. Pri tom, prostor nije statična pozadina već aktivni sudionik u konstituiranju kulturnih značenja i pripadnosti zajednice. Kako bi se analizirala dinamika odnosa između zajednice, prostora i kulturnih praksi, istraživanje je provedeno metodološkim pristupom koji kombinira klasične etnografske tehnike, uključujući promatranje sa sudjelovanjem i polustrukturirane intervjue, s metodama mapiranja, pratnje (go-along) ili *suhodanja* (Kusenbach, 2003) i arhipelaške etnografije (Mahajan, 2021).

Pružajući dublji uvid u načine na koje zajednica kroz kolektivne ritualne aktivnosti reafirmira svoje povijesno pravo na prostor te kako religijske prakse reflektiraju šire društvene, političke i ekonomske procese, znanstveni doprinos ovog rada očituje se u povezivanju izvedbenih aspekata hodočašća s procesima pripadnosti. Uz doprinos antropološkim studijama hodočašća, istraživanje također obogaćuje rasprave o konceptima maritimnosti, otočnosti i prostorne dinamike otočnih zajednica u kontekstu otočnih studija. Osim toga, rad donosi prvi cjelovitiji zapis hodočašća Kraljici ribara.

Ključne riječi: hodočašće; Sali; Piškera; pjevanje; plovidba; arhipelag; pripadnost

THE PROBLEMATIZATION OF BELONGING IN A MARITIME CONTEXT: PILGRIMAGE FROM SALI TO PIŠKERA

The pilgrimage from Sali on Dugi Otok to the cove of Piškera on the Kornati island of Jadra is a maritime ritual practice of local significance, deeply embedded in the historical and economic relationship between the community and the Kornati archipelago. In its contemporary form, it is grounded in fragments of the region's fishing past, particularly the former fishing settlement of Piškera, thereby establishing a link between past and present spatial practices and perceptions. The fishing heritage of Sali is inseparable from the Kornati archipelago, and a series of political, economic, and social transformations over time have shaped territorial and administrative relations that have had a direct and significant impact on this island community. The redefined economic and commercial role of the Kornati, alongside the contemporary context of Dugi Otok, provides an opportunity to reflect on a sense of belonging that extends beyond mere spatial attachment and intersects with social, economic, political, and ecological dimensions.

Drawing on the theoretical framework of John Eade and Michael Sallnow (1991), who argue that pilgrimage practices are not isolated from everyday life but are instead shaped by multiple interests embedded within them (1991: 15), I propose that the Piškera pilgrimage generates cultural, social, and symbolic capital for the local community, particularly in relation to property rights within the Kornati archipelago. By examining how historical circumstances, in conjunction with contemporary political and ecological changes, intertwine to shape understandings of space, this research explores how the ritual aspects of pilgrimage contribute to the formation of communal belonging and spatial identity.

Adopting a phenomenological and eco-historical approach, I conceptualise pilgrimage as a dynamic process in which participants' embodied experiences are shaped through interactions with their environment. In this context, space is not perceived as a static backdrop but as an active agent in the construction of cultural meanings and communal identity. To analyse the dynamics between community, space, and cultural practices, this study employs a methodological approach that combines classical ethnographic techniques—including participant observation and semi-structured interviews—with mapping, go-along method (Kusenbach, 2003), and archipelagic ethnography (Mahajan, 2021).

By offering deeper insights into how the community reaffirms its historical claims to space through collective ritual activities and how religious practices reflect broader socio-political and economic processes, the academic contribution of this study lies in its linkage of the performative aspects of pilgrimage with processes of belonging. In addition to contributing to anthropological studies of pilgrimage, this research also enhances discussions on the concepts of maritime belonging, islandness, and the spatial dynamics of island communities within the framework of island studies. Furthermore, it provides the first comprehensive ethnographic account of the pilgrimage to the Queen of Fishermen.

Keywords: pilgrimage; Sali; Piškera; singing; sailing; archipelago; belonging

Popis priloga

Slikovni prilog 1. Brodice u Saljskom portu, prosinac 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 2. Detalj iz Saljskoga porta, prosinac 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 3. Karta jugoistočnog dijela Dugog otoka i Kornatskog arhipelaga s prikazom mjesta Sali i uvale Piškera.
Slikovni prilog 4. Bilješke na terenu, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 5. Brodice u Saljskom portu, prosinac 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 6. Bivše zgrade tvornice Mardešić danas, snimljeno 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 7. Detalj iz Saljskoga porta, prosinac 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 8. Gusti raster kornatskog otočja, snimljeno tijekom plovidbe prema Piškeri 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 9. Plovidba prema Piškeri i pogled na Kornatske strmce, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 10. Pučina. Autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 11. Karta jugoistočnog dijela Dugog otoka i Kornatskog arhipelaga s prikazom mjesta Sali i uvale Piškera.
Slikovni prilog 12: Karta Contado di Zara: parte della Dalmatia, Venezia, Vincenzo Maria Coronelli, 1688. godina, Sign. 212162 GK S-2. Znanstvena knjižnica Zadar.
Slikovni prilog 13. Detalj iz Saljskoga Sela koji prikazuje kako ni danas raster ulica ne postoji, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 14. Tjesnac između Piškere i Vele Panitule, snimljeno tijekom hodočašća na Piškeru 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 15. Ostaci kaštela na otoku Vela Panitula, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 16. Crkva Male Gospe u Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 17. Katastarski plan Peschiere i Panitole iz 1824. godine, Arcanum Adatbázis Kft (2021). Cadastral maps. https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral.

Slikovni prilog 18. Crkva sv. Nikole u Gverinijevom kompleksu, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 19. Pogled na stražnju stranu kompleksa Gverini i Saljski porat, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 20 Tvornica Mardešić, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 21. Detalj iz Sali, snimljeno u kolovozu 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 22. Prvi spomen ribarstva, pergamena iz 995. godine, HR-DAZD-336 Benediktinski samostan Sv. Krševana (918.-1806.), pergamene, sign.2.

Slikovni prilog 23. Spomen ploča bolnici NOB-a na pročelju crkve Male Gospe u Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 24. Karta arhipelaga s označenim područjima Parka prirode Telašćica i Nacionalnog parka Kornati, autor karte izv. prof. dr. sc. Ante Blaće.

Slikovni prilog 25. Unutrašnjost crkve s panoima o nekadašnjem ribarskom naselju, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 26. Komad vijenca od karube kojega je isplela Mira Karinja u svibnju 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 27. Detalj snimljen tijekom prevoženja hodočasnika s Vele Panitule u uvalu Piškera, snimljeno 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 28. Replika oltarne slike u crkvi Male Gospe u Piškeri, snimljeno 2022. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 29. Vijenci za komemoracije tijekom plovidbe, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 30. Spomen ploča don Srećku Lovretiću unutar crkve Male Gospe na Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 31. Otok Kornat snimljen s pučine, u daljini se vidi spomen područje Kornatski križevi, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičič.

Slikovni prilog 32. Izbrisana spomen ploča NOB-a unutar crkve Male Gospe na Piškeri, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 33. Hrvatska zastava u čijem srednjem polju piše MURTER na mulu u Piškeri, 2021. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 34. Misa u crkvi Male Gospe na Piškeri, 2021. godine. Autor fotografije Mario Katić.
Slikovni prilog 35. Prevoženje hodočasnika s otoka Vele Panitule u uvalu Piškera, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 36. Okupljanje pivača u podnožju crkve, hodočašće na Piškeru 2023. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 37. Detalj snimljen tijekom pjevanja na hodočašću 2024. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 38. Lociranje unutar arhipelaga na pomorskoj karti, detalj snimljen tijekom plovidbe na Piškeru 2021. godine, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 39. Pjevači za vrijeme mise, Piškera 2024. Autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 40. Mapiranje značenja upisanih u Kornatski arhipelag, 2024. godina, autorica mape Petra Valovičić.
Slikovni prilog 41. Mapiranje prostornog određivanja Kornatskog arhipelaga, 2023. godina, autorica mape Petra Valovičić.
Slikovni prilog 42. Polje Tarac na otoku Kornatu, 2023. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 43. Pivači u brodicama pjevaju u uvali Piškera, 2024. godine. Autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 44. Hodočasnici na brodu tijekom plovidbe prema Piškeri, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 45. Mjesto između dva kopna na kojemu se nalazi pličina, 2024. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 46. Detalj s brodice, žiroskop, snimljen tijekom plovidbe na Piškeru 2021. godine, autorca fotografije Petra Valovičić.
Slikovni prilog 47. Mapiranje pojmova temeljnih za razmijevanje prostornosti i maritimnosti, 2023. godina, autorica mape Petra Valovičić.
Slikovni prilog 48. Saljanin u Kornatskom arhipelagu, 2023. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 49. Prikaz broda u kamenu, ugrađenom u dvorišni zid kuće u Salima, 2022. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Slikovni prilog 50. Saljkse brodice vezane jedna za drugu, hodočašće na Piškeru, 2024. godina, autorica fotografije Petra Valovičić.

Životopis

Petra Valovičić, rođena 1986. godine u Rijeci, stručnjakinja je u području etnologije i antropologije, s posebnim interesima u antropologiji hodočašća, kulturnoj baštini, otočnosti i antropologiji umjetnosti. Diplomirala je na Sveučilištu u Zadru, gdje je završila preddiplomski studij etnologije i sociologije te diplomski studij kulturne baštine i turizma. Trenutno je doktorandica na poslijediplomskom studiju humanističkih znanosti, također na Sveučilištu u Zadru pod mentorstvom docenta dr. sc. Maria Katića.

Njena znanstvena karijera usmjerena je na istraživanje religijskih praksi, posebno hodočašća na Piškeri, a sudjelovala je i na projektu "Mreže otočne temporalnosti" koji istražuje iskustva vremena na Dugom otoku i Kornatima. Petra je izlagala radove na brojnim međunarodnim konferencijama, među kojima se ističu teme percepcije otočne budućnosti i religijskih praksi u mjestu Sali, Dugi otok, te pjevanje na hodočašću na Piškeri.

Osim znanstvenog rada, Petra je aktivna u organizaciji kulturnih i edukativnih događanja, poput Studentskog Etnografskog Filmskog Festivala te radionica fotografije, predavanja o kulturnoj baštini i organizaciji filmskih večeri. Njezina angažiranost u očuvanju i promicanju baštine vidljiva je i kroz postavljanje etnografske zbirke na otoku Pagu i njen upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.

Petra je članica više stručnih udruženja, uključujući InASEA, SIEF, EASA i Hrvatsko etnološko društvo. Redovito sudjeluje u programima usavršavanja, a jedan od značajnijih bio je na Sveučilištu Aix-Marseille, gdje je istraživala religijske prakse maritimnih kultura Mediterana.